

MANARDUS JÁNOS

(1462—1536)

MAGYAR UDVARI FŐORVOS

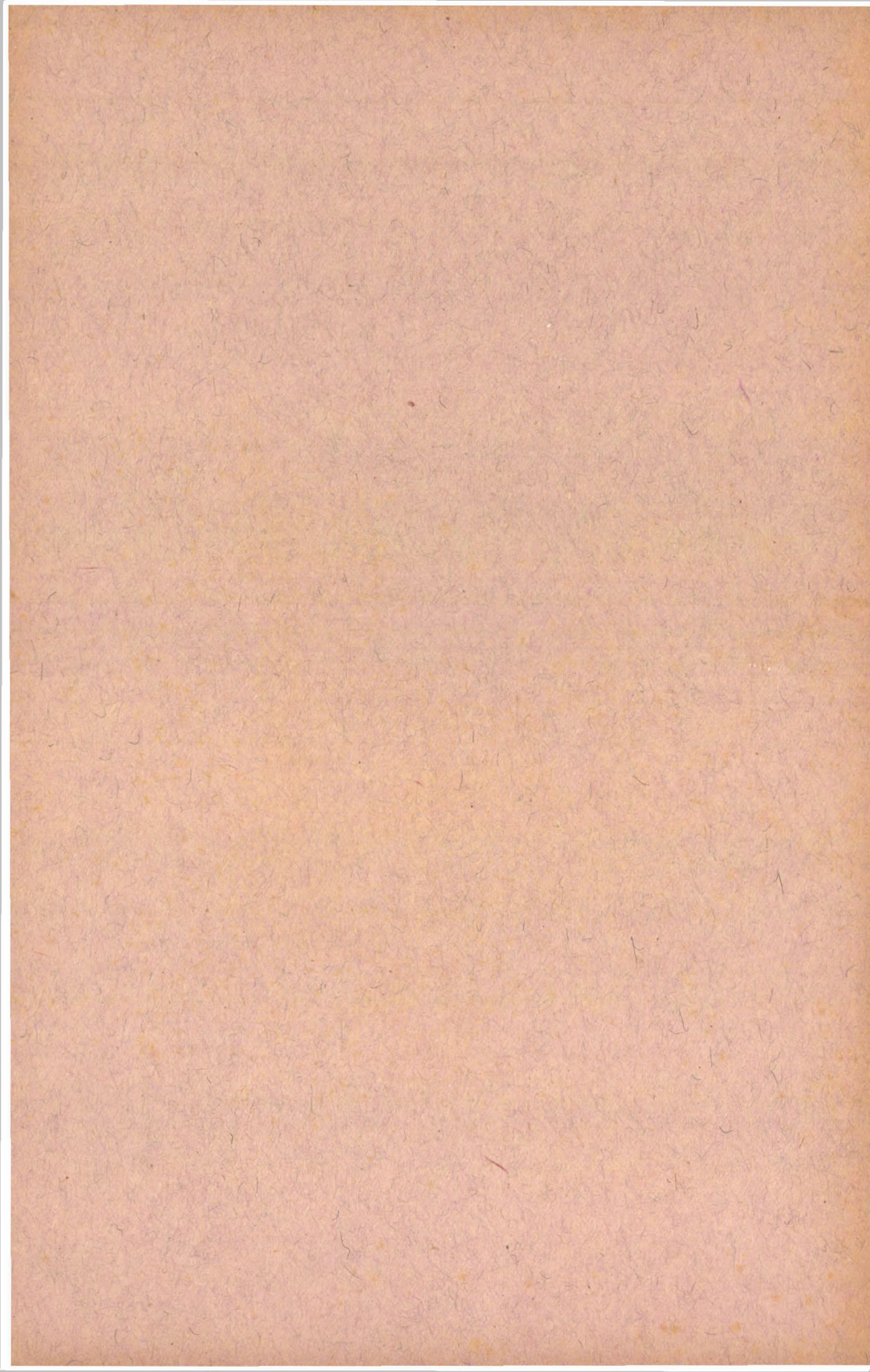
ÉLETE ÉS MŰVEI

IRTA

DR. HERCZEG ÁRPÁD

BUDAPEST, 1929.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

MANARDUS

MANARDUS JÁNOS

(1462—1536)

MAGYAR UDVARI FŐORVOS

ÉLETE ÉS MŰVEI

IRTA

DR. HERCZEG ÁRPÁD

BUDAPEST, 1929.

Á MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

MANNARDUS JÁNOS

1882-1930

MAGYAR HÍVŐI FŐVOS

ÉLETE ÉS MŰVEI

Mi sem bizonyítja jobban a népek lelki közösségét, mint az, hogy a nagy szellemi áramlatok (kereszténység, keresztes háborúk, reformatio stb.) nem maradtak keletkezési helyeiken elszigetelvek, hanem, hogy azok mindenfelé, még nagyon különböző népekben is visszhangot keltettek. — Így hódította meg a renaissance is, az ókori görög-római szellem ujjaszületése, fokozatosan, feltartóztatlanul az akkori egész kulturvilágot. Eleinte lassan ment ez, mert csak szájról-szájra vagy kéziratokban terjedhettek az úttörők munkái és a rossz közlekedési viszonyok és az örökös háborúk is megnehezítették a népek érintkezését. — A XV. sz. közepén azonban nagy lendületet kapott a klasszikus tudományok feléledése. Az egyik ok erre *Konstantinápoly* elfoglalása volt 1453-ban. Ez szerteszélesztette az ottani tudósokat; legtöbben Itáliába menekültek ahol a pápák és a dogék, az Esték, Mediciek, Sforzák, Morók és Galeazzók szívesen fogadták őket és ahol a legtöbb emléke volt a klasszikus kultúrának. Itália tele volt római és görög relikviákkal; ezekből merítettek ihletet a költők, művészek és tudósok. Nem véletlen, hogy abban a korban ragyogott Michel Angelo, Leonardo da Vinci, Rafael, Tizian, Donatello, Bramante és Ghiberti művészete, amikor Hadrián villájában a Laokoont, a belvederi Apollot, a torsot, mauzoleumának romjai között pedig Pheidias, Skopas és Praxiteles számos remekeinek maradványát megtalálták.

A szellemi megújulás általánossá válását azonban még sok más ok, mindenekeelőtt a *könyvnyomatás* feltalálása tette lehetővé. A nyomda első termékei: a Biblia kiadások (1450) után csakhamar orvosi művek következtek;

Pseudomesue (1471), Celsus és Guy de Chauliac művei (1478) voltak a legelsőek. — Impozáns hatása lehetett *Kopernikus* fellépésének is, aki megdöntötte az addig uralkodó ptolemäusi *geocentrikus felfogást* a csillagászatban. A Conquistával, *Amerika felfedezésével*, Dom Henriquez (1419), Vasco da Gama (1497—1499), Magelhaes utazásaival (1519—1521) újabb fermentum került a már tobzódó tudományos világba. Az állat- és növényvilágnak, sőt az embereknek is új fajaival ismerkedtek meg a tudósok, amelyeket *összehasonlító tanulmányok* tárgyává kellett tenniök a régi görög-latin íróknál, Aristotelesnél, Dioscuridesnél, Pliniusnál előfordulókkal. Az ókori nyelvek ismerete tehát elengedhetetlen kelléke lett a renaissance tudósainak: az orvosok között is annál nagyobb lett valakinek a tekintélye, minél otthonosabb volt ő a klasszikus nyelvek terén és képes arra, hogy belemélyedjen Aristoteles és Galenus szellemébe. A középkori konyhai latinosság helyébe tehát a felélesztett klasszikus latin műveltség lépett. Ezzel döntötték le az arabok tekintélyét; kiselejtezték a rossz latin fordításokban keringő kritikátlan kompilációkat; új, önálló és öntudatos neoklasszicizmus bontakozott ki ebben a korszakban.

Persze, ezek a philologus-orvosok csak előkészítői voltak az igazi újkori orvosi tudománynak, amelynek alapjait csak később, a XVI. században Vesalius, majd Morgagni vetette meg; nagy részük volt azonban az általános kultúra feléledésében és így az egész renaissanceban is. — Teljesen jogosult *Neuburgernek* az ujkor történelméhez írt bevezetése: Die Kulturgeschichte möge es gerechterweise lauter, als es bisher geschah, anerkennen, dass damals kein Stand mehr an der geistigen Emanzipation mitgearbeitet hat, als die Ärzte, welche in ihrer grossen Mehrheit der freiheitlichen Richtung angehörten und auf den verschiedensten Gebieten fruchtbringend wirkten.²

Az uralkodók is elismerték az orvosok nagy érdemeit és lehetővé tették, hogy közülük sokan mint udvari papok vagy orvosok gondtalanul élve tudományuknak és a művészeteknek, valóságos polyhistorokká válhassanak,

Igy Angliában *Thomas Linacre* (1460—1524), Franciaországban *Symphorien Champier* (1472—1539), vagy a syphilidológiából ismeretes *Fernel*, a „lues venerea“ kifejezés apja, aki egyebek között az első pontos meridián-mérést is végezte.³ A spanyol *Garcia Hernandez*, palosi orvos geographus is volt, a maradi salamancai egyetemen szemben megvédte Kolumbusz Kristófot. A német *Widman* (*Meichinger*, 1440—1524), a legkorábbi syphiligraphusok egyike a matematikában és érdemeket szerzett a + és — jelek meghonosításával. Még Lengyelország is sokat köszönhet humanista orvosainak, *Jan z Ludziskának*, *Maciej Miechowitának*, *Biernat z Lublinának*, mindenek felett pedig a már említett *Mikoláj Kopernikusnak*, a heliocentrikus világregység megalapítójának.⁴

Magyarországon a humanizmus első megnyilvánulása már az Anjou származású *Nagy Lajos* királyunk korában kezdődött a pécsi egyetem megalapításával (1367); e kísérlet azonban nagyon rövid életű volt. Annál inkább felvirult a humanizmus *Mátyás* királyunk idejében. Ez második felesége, *Beatrice* által szoros kapcsolatba került Olaszországgal és benépesítette a budai várat olasz művészekkel és tudósokkal. Elősegítette ezt, mint a francia *Müntz* mondja,⁵ az akkori olasz politika is, amely, ellentétben a franciákkal, akik akkoriban is önmagukkal voltak elfoglalva, vezető szerepre törekedett Európa intellektuális életében. Milyen másként fejlődött volna a történelem, ha a XVI. században nálunk francia dinasztia uralkodott és a két ország között benső kapcsolat létesült volna! Pedig akkori történelmi műveket lapozgatva, meglepetve olvashatjuk, hogy milyen tekintélyes nagyhatalom volt akkor Magyarország és mennyire kereste a kapcsolatot a franciákkal.

Ez az aranykor *Mátyás* halála után is tartott egy ideig; élénk humanista élet volt még II. Ulászló korában is. Később Bécs felé gravitált. Ekkor alapította az 1487-ben Nürnbergben költőfejedelemmé koronázott *Celtes Konrád* (1459—1508)⁶ a magyar, német, olasz és cseh tudósokból álló *Sodalitas Literaria Danubianat* (1497) és a *Sodalitas Literaria Hungarorumot*; az élénk levelezés-

ben állott a már korábban megteremtett Rajnai Tudományos Társasággal, főleg annak egyik legkiválóbb tagjával Pollich Mártonnal⁷ († 1513) Ulászlónak udvari orvosa, Manardus János útján.

E Dunai Tudóstársaság elnöke ifj. Vitéz János veszprémi püspök volt. Orvostagjai közül megemlítendő II. Ulászló korábbi udvari orvosa, *Melius Gyula*; *Bartholomäus Stébër* bécsi egyetemi tanár († 1506) aki már 1496-ban könyvet adott ki a syphilisről.* Nevezetes tag volt még *Cuspinianus* († 1529) bécsi orvos, aki Celtes halála után a humanista társaság vezetését átvette, végre *Collimittius* (Tanstädter), szenvedélyes astrologus és az udvari könyvtárnak vezetője, akiről a Társulat *Sodalitas Collimittiana* nevet kapott. Ennek főprotektora Anna francia hercegnő, egy minden ízében humanista nő volt, akit Ulászló 1502-ben feleségül vett és akinek zeneszeretetéét köszönhette, amit később betegeskedése és feleségének korai halála még fokozott. Ulászló gyakran szorult orvosaira. A már említett Meliuson, továbbá István mesteren, dr. Branchén és Varoli Fülöpön (aki még Mátyás király korában került az udvarba és egyszeresmind diplomata volt) és Jakab János mesteren kívül még Leonardo da Masseri, Jeremos, Garius Antal, dr. Zachariás, 1514-ben Leo „heremita physicus,” Brissiai Lőrinc sebész és Sylvester mester gyógykezelté.⁸ Végre *Manardus János* lett az udvari főorvos, aki már akkor világhírű volt és aki a beteg királyt utolsó három évében 1516-ig, fiát, II. Lajos királyt pedig 1518-ig gondozta. Evvel a kiváló tudóssal foglalkozunk az alábbi tanulmányban.

* * *

Ami a magyar kultúra történetében Buda, a Habsburgok birodalmában Bécs, Lengyelországban az ősi Krakó, az volt a renaissance korában az olasz félszige-

* *Bartholomäus Stébër*: A mala franczos morbo Gallorum preservatio ac cura. 1496. A legrégebb bécsi incunabulumok egyike, melynek címlapján ékeskedő képe két pusztulákkal borított beteget mutat, amint rajtuk az orvosok a kenőkúrát végzik (V. ö. *Nékám*: A magyar bőrgyógyászat emlékeiből. Budapest, 1908.)

ten pl. Velence vagy Genua, ahol a Dogék, Milano, ahol a Sforzák, Firenze, ahol a Mediciék uralkodtak, vagy a kis ferrarai fejedelemség, amelynek kultúrája az *Este család* virágzásával függött össze.

A XV. század második felében Ferrarának története nagyon zivatáros volt.

Az Esték, főleg I. Alfonso, szüntelen önvédelmi harcokat vívtak úgy szomszédos, mint távoli ellenfeleikkel; e háborukat rendszerint éhínség és járványok követték.

1482—1484-ben a velenceiek támadták meg; 1508-ban a franciákkal, 1509-ben megint a velenceiekkel, 1510—1512-ig II. Julius pápával és a spanyolokkal hadakoztak. 1517—18-ban és 1521-ben megint háboru volt. Az 1494-95 évi híres nápolyi hadjárat alkalmával VIII. Károly francia király ugyan elkerülte Ferrarát, a bellum omnium contra omnes idejében azonban sem a közbiztonság, sem a politikai atmosphaera nem lehetett kedvező. — 1463-ban Ferrarában kitört a pestis, amely 1483—84-ben, majd 1505-ben újból oly ádázul pusztított, hogy 6.000 embert ragadott el, köztük két híres író, Battista Guarinot és Titus Vespasianus Strozit, 1523—28-ban pedig valósággal állandósult a járvány, úgy hogy a lakosság elszéledt a szomszédos városokba.⁹

Manardus először Mirandolába vonult, mint Pico herceg házi orvosa, később Budára került. Sokat szenvedett e nyugtalan korban; Mirandolából írta *Pollich Márton*, szász udvari orvosnak, hogy „nos infestant bellorum turbulentiae.”¹⁰ Még 1514-ben budai nyugalmában is megemlékezett *Ziegler Jakab* bécsi származású, akkoriban Budán élő csillagászhoz és matematikushoz írt levelében korábbi szenvedéseiről, mint amelyek egyetemi karrierjében is hátráltatták: „non potui ob bellorum turbulencias examini publicae disputationis exponere.”¹¹ Még később is, amikor mint ferrarai tanár *Epistoláit* rendezte sajtó alá, panaszkodott, hogy „in tempora mala inciderimus quibus arma potius quam litterae tractanda sunt.”¹² Nagyon fájlalta, hogy a háboru miatt az ifjúságnak nem lehetett nagyobb hasznára: „non poteram alio modo ob bellicos tumultus prodesse.”¹³

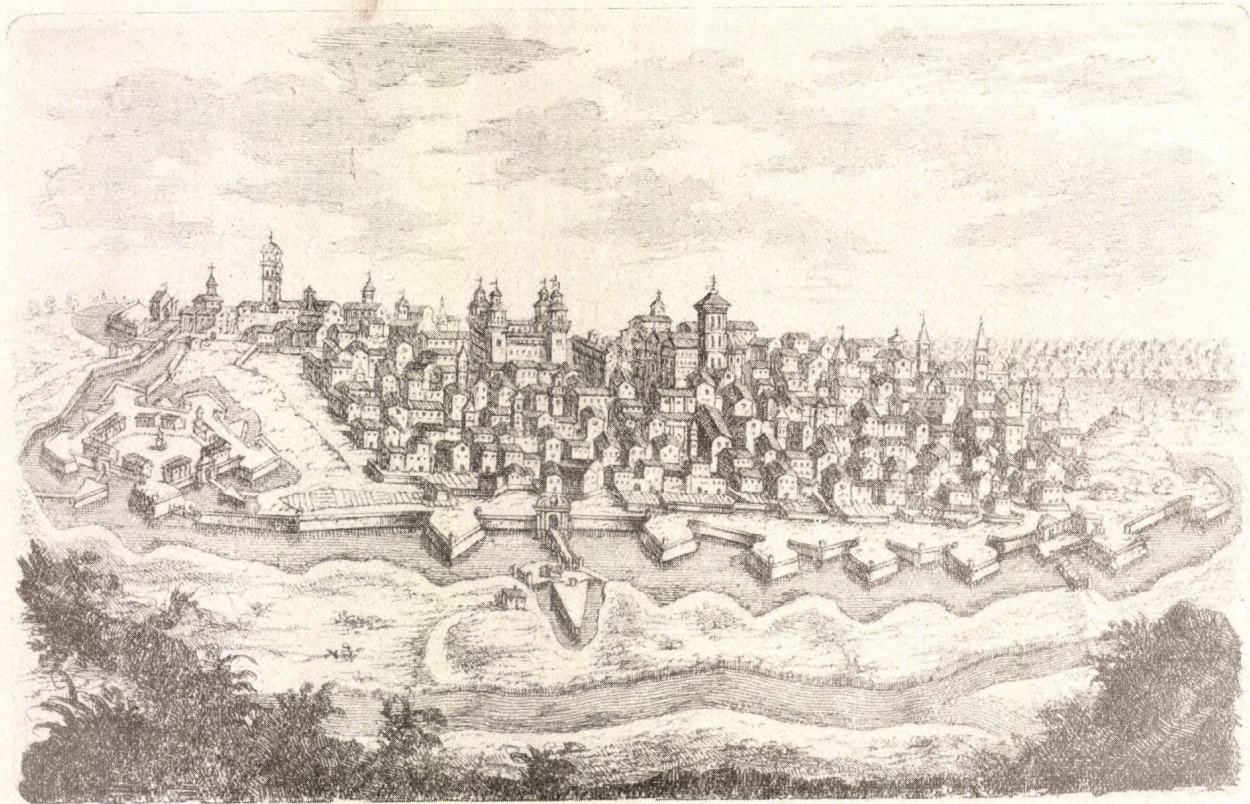
Dacára a sok nyomoruságnak, Ferrara a XV.—XVI. században élte legvirágzóbb korát. Lakóinak száma I. Ercole idejében (1431—1505) a százezret is meghaladta; valóságos lakásínség uralkodhatott akkor ottan. — Midőn Goethe 1786 októberében Ferrarában járt, megütődött azon, hogy Ariosto és Tasso városa mennyire elnéptelenedett és mily lehangolóvá lett.¹⁴ Dickens 1844-ben járt ott: — füvet lehetne kaszálni az éjjel és nappal egyformán kihalt város néptelen utcáin, — írja úti emlékeiben.¹⁴ — Ma kissé fellendült, de álmos nyugalomban tesped a hajdani pezsgő, versenyző élénkség helyett.¹⁵

Az Esték udvara a legkülönbözőbb tehetségek, írók, tudósok, művészek tüneményes sokaságának gyűlöhelye volt a XV. és XVI. században. Müntz ugyan ráfogja az Estékre, hogy csak számitásból áldoztak a kulturára, ezzel azonban a legnagyobb dicséretet mondja e kiváló uralkodó családról.

A várost nagyszerű templomok, középületek, fejedelmi és magán kertek és paloták ékesítették, ezek pedig tömve voltak kiváló képekkel és szobrokkal. Impozáns építészeti alkotás volt a *Schifanoia* (Gondúzás) palotája és az 1514—16 között a Po szigetén épített Belvedere, amelyet később, 1603-ban a város erődítményeinek újjászervezése alkalmával feláldoztak. Az Esték egy ma is fennálló és négy hatalmas torony által védett palotában laktak, amelyet 1385-ben Alberto d'Este kezdett építtetni és amely ellenállt még az 1570-i földrengésnek is.

Lionel (1407—1450) és Borso d'Este (1413—1471) fényes udvart tartottak; még két magyar származású festő is dolgozott náluk: *Michele di Nicolo Ongaro* és *Giorgio Domenico Ongaro*. Más híres udvari festők voltak még Cosimo Tura, Cossa, Schiavone, Lorenzo Costa, Pierio della Francesca és Galassi. A szobrászok közül Barocelli, Christoforo, Paolo di Lucca, Stoldo, Bartolomeo di Biagio, Sandro di Bartolo magaslottak ki. — I. Ercole (meghalt 1505) nagy pártfogója volt az *érmészetnek és a színművészetnek* is. Udvarában élt Boiardo és Tito Strozzi költő, Nicolo di Corregio dramaturgus, színházaiban pedig Lilio Gregorio Giraldi darabjait játszották.

FERRARA.

PIANTA
DELLA CITTÀ DI
FERRARA

A *ferrari egyetemi* is híres volt ekkor liberális szelleméről. Tanárai közül főleg a matematikusok és a csillagászok váltak ki. Fenntartásáról Alfonso d'Este kincstárnoka, Alfonsus Trotus oly bőkezűen gondoskodott, hogy Manardus hálából Epistoláinak első hat könyvét neki ajánlotta.

Alfonso (1476—1534) udvarában élt még Ariosto, Calcagnini, Bonaventura Pistofolio, Lodovico Bonaccioli, Lodovico Cati, Bartolomeo Ferrino, Alessandro és Alfonso Guarini, továbbá Leoniceus, Antonio Musa Brasavola, akik e kor legjelesebb orosai közé tartoztak. — Ebben a körben nevelkedett és élt a régi, nemes családból származó Giovanni Manardo.¹⁶

* * *

Manardus őseivel több történelmi munka foglalkozik. Lodovico Antonio Muratorinak (1672—1750) 1726-ban megjelent *Rerum Italicarum Scriptores* című műve közli a *Chronica Parva Ferrariensis*, amely Carlo Antolini szerint a 658—1264 évek eseményeit tárgyalja, noha később, a XV. században íratott. Ez a krónika a legrégebbi mű, amely Manardus őseiről emlékezik meg. Évszámokat ugyan nem említ és az események csupán a krónikákra jellemző egymásutáni felsorolásban következnek, mégis, más művekkel való összehasonlítás által, következtetni lehet belőle az időpontokra.

E krónika szerzője említi, hogy, midőn munkáján dolgozott, a Manardus család már kihalóban volt (Maynardi olim praepotentes inaniti sunt). A 486. oldalon egy Pisolus de Maynardisról beszél, aki az Este család pártján részt vett a politikai harcokban.

Egy későbbi munka, melyben Manardus családbeli tagokról ismételtelen szó van (az 1279. évnél Nicolo Manardi, továbbá Albertino Manardi hadvezér) a *Sardi féle Historie Ferraresi*, amely 1556-ban jelent meg.

Még bővebben ír a családról Marco Antonio Guarini, a ferrarai templomok történetével kapcsolatban. (1621).¹⁷ Ő említi Mainardo Mainardit (1072), Ottolinot (1194), Marchesinot (akit, mint a Ghibellinek vezérét Sardi

is említ (1309), Briconet (1312), Albertinot (1314), Nicolot (1279 ?), Albertino Secondot (1321) és végül a mi Giovanni Manardusunkat, mint a Manardus családnak ama tagjait, akik az 1570-iki ferrarai földrengés után elpusztult, de már 1573-ban újból felépített Szt. Pál templomban vannak eltemetve.¹⁸ Frizzi¹⁹ szerint Ottolinak nevét egy templom építéséért hálából a ferrarai egyetem falán örökítették meg. — Manardo Manardiról G. B. Giraldi²⁰ úgy emlékezik meg, hogy ez épen azon a napon, amidőn Obizio II. vette át Modena és Reggio uralmát, 1288 december 15 én halt meg. Fontosabb azonban, amit Manardus Jánosról ír, aki neki tanára volt: „Dal qual discesse poi M. Giovanni Manardo, huomo di singular bonta, et eccelletissimo in ogni maniera di lettere, et Greche et Latine, il quale essendo mio precettore, io entrai nella via d'Hippocrate et di Galeno et cosi fui ricevuto nel collegio de Filosofi et de Medici.“ Mindenünnen kitűnik tehát, hogy Giovanni díszes polgári és katonai állásokat betöltött ősök leszármazottja. Szüleiről azonban sehol említést nem találunk.

A család nemesi cimerét *Libanori*²¹ közli: ez egy pajzson három, tenyerét mutató kezét ábrázolt.

* * *

Giovanni életrajzával számosan foglalkoztak; sok téves, ellentétes és ellenszenv sugallta vagy felületes véleményt találunk róla a különböző írók műveiben; orvosi részről pedig élete még nem részesült beható tanulmányozásban. Kortársaitól (Jovius és mások) eltekintve, alapos, objectiv értekezést írt róla Barotti (1701-1775 ?),²² a ferrarai városi könyvtár első könyvtárosa, aki részint az előző életrajzírók alapján, részint Manardus leveleiben foglalt adatokból állította össze életrajzát. Még Borsetti²³ (szül. 1682) is elég behatóan foglalkozik Manardusszal. Magyar részről *Veszprémi*²⁴ és *Nékám*²⁵ méltatták. — *Neve* a különböző életrajzíroknál különbözően fordul elő. *H. Conringius*²⁶ Manardesnek, *G. Joan Vossius*²⁷ Menardesnek nevezi, mások Monardesszel tévesztik össze; ő maga is Meinardusnak írta magát legelső (1500) művének cím-

lapján. Az amerikai Index Catalogue of the Surgeon's General csak úgy, mint mások, összetéveszti munkáit Petrus Maynardus Veronensi-ével. *Keresztneve* rendszeren Giovanni, de tulajdonképen *Giovan-Jacobo* volt a neve, mint az egyik leveléből²⁸ kitűnik: Johannes videlicet Jacobi nomine vocatus sum. De nemcsak neve, hanem *születési helye* is, miként Homerosé vitás volt, épen úgy *születési ideje*. Gimma²⁹ (1723) szerint Giovan Francesco a neve és milánói születésű, Astruc³⁰ szerint 1461-ben született. Az Eloy³¹ féle Dictionnaireben, sőt a legújabb, imént említett amerikai *Index Catalogueban* is az 1461. év van mint Manardus születési éve említve. Pedig egyrészt sírfeliratából, másrészt többi életrajziróiból, sőt leveleiből is megállapítható, hogy *Ferrarában 1462 július 24-én született.*³² *Ifjúságáról* érdemleges adatokat nem találunk, csupán egy helyen³³ említi, hogy gyermekkorától fogva tanult latinul: Latina vera in qua eram ab incunabulis nutritus stb. Leveleiből³⁴ azonban megtudjuk, hogy a ferrarai egyetemen *Franciscus Bencius* (Lib. II. ep. 1.: Franciscus Bencius, Ugonis Senensis filius praeceptor olim meus), *Nicolo Leonicensi*³⁵ és *Baptista Guarini*³⁶ voltak tanárai. Bár a latin nyelvet, mint mondtuk, már korán sajátította el, a görögre később került a sor; *Obicius* szerint³⁷ „nisi transacta iuvenili aetate rem habuit cum Graecis literis;“ de ennek dacára tökéletesen tudott görögül, mint azt irodalmi munkássága fényesen bizonyítja. Ezen kívül az arab és a chaldeai nyelvet is megértette.

Magyarországba utazta előtti időből aránylag keveset tudunk róla. 20 éves korában, 1482-ben szerepel először, már mint *tanár*, a ferrarai egyetem rotulusain.³⁸ E legelső időszakban azonban alig fejthetett ki nagyobb tevékenységet, 1483—1484-ben ugyanis alig volt tanítás az egyetemen (Borsetti), mert a velenceiek hódító hadjáratot viseltek Ferrara ellen és ugyanakkor járvány is pusztította a várost. Csak néhány tanár, köztük Leonicensus, Benzi és Guarini tartottak előadást. Manardus tevékenységéről csak annyit tudunk, hogy Galenus könyveit magyarázta.

Fiatal korában valószínűleg sokat utazott. Velencé-

ben a híres *Hermolaus Barbarus* (1464—1493) könyvtárában dolgozott,³⁹ tanult Bolognában,⁴⁰ Firenzében,⁴¹ Toscanában és Umbriában is. Barotti szerint 1495-ben a szomszédos kis Mirandola fejedelemségbe költözött a híres *Giovanni Piconak*,⁴² (1463—1494) kortársai Phoenix Ingeniorumának halála után, hogy ennek unokaöccsénél, *Giovan-Francesco Pico*-nál (1470—1533) udvari orvos és a bölcsészet tanára legyen. Már ekkor behatóan érdeklődött a botanika és a philosophia iránt is. *G. F. Pico*⁴³ említi az 1496-ban megjelent *De Studio humanae et divinae philosophiae* című művének második könyvében, hogy 2 évvel azelőtt (azaz 1494-ben) Manardusszal Firenzében járt és az Iris növény tanulmányozása kapcsán jót nevettek Aristoteles és Averroës téves leírásain. E mirandolai időszakra esik az *astrologia elleni küzdelmének* kezdete is: ekkor rendezte sajtó alá *G. F. Pico*val együtt *G. Piconak* astrologia ellenes bölcséleti iratait.⁴⁴

Manardus Mirandolát és *G. F. Pico* udvarát 1502 táján (*Tiraboschi*)⁴⁵ hagyta el. *G. F. Pico* egy 1504 előtt Mirandolából írt levelében⁴⁶ sajnálatát fejezi ki Manardus távozása felett. Hogy ez 1497-ben még Piconál volt, azt *Petrus Crinitusnak* Picohoz címzett egyik leveléből⁴⁷ tudjuk, mely így záródik: *Interim vale et Maynardum salutabis. V. Idus Junii 1497*; egy másik levélben⁴⁷ pedig *Pico* írja *Crinitusnak*, hogy *ego et Maynardus saepe plura de te adventus ad nos tui perquam cupidi. Vale Mirandolae. X. Kalen. Julias. 1497*. E levélgyűjteményben van *G. F. Piconak Antonius Faventinushoz* címzett levele is, amely tanuskodik arról, hogy Manardus *G. F. Piconak* philosophiai tanára volt: *Joan Pico Patruo Joanneque Mainardo nostro ducibus metiri occoepi stb.* Ez a baráti viszony Manardusnak Mirandolából való távozása után sem szűnt meg, amint ez az 1524-ből keltezett és Picohoz és feleségéhez, *Alfonsához* címzett leveléből kiderül.⁴⁸

Borsetti említi, hogy Manardus *Padovába* és *Ticino*-ban is tanított; *Libanori* szerint pedig még *Páviában* és *Perugiában* is. Ezek azonban valószínűleg összetévesztik őt *Petrus Mainardusszal*, aki tényleg Páviában élt. Már Barotti is kételkedik Borsetti említett állításában. Tény

azonban az, hogy egy helyen maga Manardus említi „me, qui iam octo supra quadragesimum annos medicinam variis in locis professus . . .“⁴⁹

Még ezen olaszországi első tartózkodása alatt ismerkedett meg számos külföldi humanistával, többek között a híres *Tomicki Péterrel*, későbbi krakói püspökkel (1459–1535),⁵⁰ aki Magyarországon is járt.

* * *

Mielőtt elkísérnök az immár több mint 50 esztendő Manardust Magyarországra, a budai várba, vessünk egy futó pillantást eddigi *családi életére*. Erről, sajnos, ellentétben közéletével, alig tudunk valamit. Az első ferrarai időszakra vonatkozólag tulajdonképpen csak egy pozitív adatunk van: Manardusnak a *Galenus fordításához* irt és fiához címzett ajánló *előszava*. „*Timotheo Filio S. P. D.*“ kezdi ezt a dedikációt, amelyet így fejez be: „*Vale fili dilectissime et veram doctrinam sanctis moribus stude conjungere. Ex Buda III. Idus Januar. An. MDXV.*“ Tehát fia volt, akinek korára is következtethetünk ugyane dedikációból: felserdült ifjú lehetett Timotheus, midőn Manardus Magyarországra készült, mert Manardusnak a ferrarai egyetemen, közvetlenül Magyarországra való távozása előtt előadott Galenus-magyarázatait hallgatta: *Sed eo anno, ut nosti, quo eius (t. i. Galeni) lectionem eram Te audiente professor Pannoniam petere coactus sum.*

Ez a Timotheus később, 1518-ban Ippolito d'Este esztergomi bíboros hercegprimással és egri érsekkel és Calcagninivel Budára is jött, hogy mint *Husztí József* mondja, rokonát (atyját) hazakísérje Ferrarába; ez alkalommal Németországban is járt és útjáról egy Odoiporicon Germanicum et Pannonicum című útleírást is irt, melyet valószínűleg még Budáról küldött meg Egerbe Calcagnininek; ez utóbbi válaszolt is neki, hogy megkapta és köszöni az *Οδοιπορικόν*-t. Calcagnini e Timotheushoz irt leveleiben Manardust mint Timotheus „optimus parens“-ét (szülő) említi és üdvözli. *Husztí tanár*⁵¹ a „parens“ szót „rokon“-nak értelmezi és így Timotheust nem tekinti Manardus fiának (il suo parente Timotheo M.). Lehet, hogy igaza

van és hogy Manardus csupán becézgetésből címezte Timotheust „fili dilectissime“-nek; e feltevésnek azonban *ellentmond* Calcagnini kifejezése; az sem lehetetlen azonban, hogy Timotheus Manardusnak törvénytelen fia volt; a renaissance korban ez se feltűnő, se ritkaság nem lett volna: Calcagnini is törvénytelen származású volt.

Tiraboschi a fenti dedikáció és Calcagnini levelei alapján mégis azt következteti, hogy Manardus már Magyarországba való jövele előtt nős volt; erről azonban sem Joviusnál, sem más korabeli életrajzírójánál sehol sincsen említés téve.

Timotheusnak további sorsáról mit sem tudunk. Ebből és mert Manardusnak *sirfeliratán* Timotheus nincsen aláírva, csupán Manardusnak a később említendő Julia nevű „második“ (?) felesége, úgy látszik, hogy *Timotheus fiatal korban halt el.*

* * *

Manardusnak magyarországi szereplése. Egy 1533-ban keltezett leveléből⁵² következőleg (cum anno ante hunc vigesimo Pannoninam pelitus essem) már 1513-ban oly híres volt, hogy a messze Magyarországba hívták meg a betegeskedő II. Ulászló királyunk udvari orvosául. Magyarországra távozásakor szép költeményben búcsúzkodik el tőle *Lilio Gregorio Giraldi*⁵³ (1479—1552), akit betegségében Manardus ápolott:

Manardo peregrinanti:

Te comes usque sequar, gelidum seu tendis ad Istrum,

Frigidior seu te Paeonis ora manet.

Te comes usque sequar calidum seu tendis ad axem,

Seu te Sole rigens terra perusta manet.

Nil grave sit tecum duros perferre labores,

Nil grave sit tecum bárbara regna pati.

Duc me, per Scythices laetus sequar usque pruinas,

Duc et per arentes invia regna libes.

Ah peream potius sine te si vivere possim,

Si sine te quicquam dulce placere potest.

Manardus ekkor 51 éves volt. A magyar udvarnál megismerkedett az arisztokráciával, amely szintén kikérte

már akkor és később Ferrarába való visszatérte után is tanácsait. *Budán találkozott Calcagnini* (1479—1540) *humanistával*, (akivel Huszti szerint Timotheus is jött, valószínűleg, hogy Giovannit hazakisérje), aki ezen második magyarországi utjában (1518) *Ippollito d'Este* (1479—1520) esztergomi hercegprimást és egri érseket (I. Alfonzo testvére) diszmenet élén Magyarországra kísérte. E találkozás feletti örömét Calcagnini Lilio Gregorio Giraldinak meg is írta:⁵⁴ *Paucis diebus Budae fui, ibique Manardo nostro perfrui licuit. Manardus II. Ulászlót Budáról Pozsonyon keresztül az 1515-iki bécsi kongresszusra* (ahol a magyarországi trónöröklésről tárgyaltak) is elkísérte. Itt nem játszhatott azonban valami nagy szerepet, mert *Cuspinianus* († 1529),⁵⁵ aki leírta ezt a kongresszust, meg sem említi Manardus nevét, de az epistolákból mégis kitűnik, hogy Manardus is ott volt, sőt német és lengyel kartársakkal tárgyalt farmakológiai kérdésekről. Így, útközt Pozsonyban⁵⁶ a rheum egy különös válfajáról, *Fuchs* szerint pedig a *calamus odortus*ról, A bécsi kongresszuson, amelyet ő a „három Kázmér király“ (Tres Casimiri reges, helyesebben Jagellói Kázmér 3 utódjának: Zsigmond, II. Ulászló és Lajos) és a császár összejövetelének nevez, ismét *találkozott* a már említett *Tomickivel*,⁵⁷ aki akkoriban még fiatal és egészséges ember volt, későbbben azonban syphilise miatt rászorult Manardus gyógykezelésére.

Manardus magyarországi tartózkodása alatt folytatta botanikai tanulmányait. Itt írta szabad óráiban, a *Pseudomesue*-féle *Grabadinhoz* a kommentárait, amelyeket csak jóval később (1521) adott ki. Magyarországi tartózkodása alatt azonban az a sűrű és bizalmas érintkezés, amely közte és a híres francia humanista *Symphorien Champier* között azelőtt fennállott, szünetelt, mert Manardus szerint akkoriban: *inter illum (t. i. Hungaricam) gentem et Gallicam rara admodum erant commercia.*⁵⁸

Későbbben, a Ferrarából írt leveleiben Manardus gyakran emlékezik meg magyarországi tartózkodásáról, II. Ulászlóról,⁵⁹ akit „benignissimus mihi Dominus“-nak nevez, sőt II. Lajosról is. E levelekből kitűnik, hogy a királyi udvaron kívül a magyar népeletet, a vidéket, a magyar flórát és

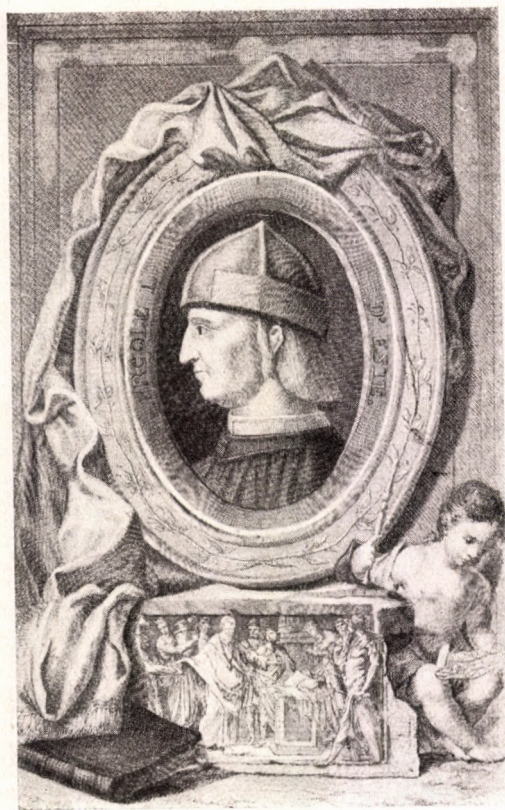
faunát is ismerte. Így az olaszországi és keleti *sáfránynál* jobbnak tartja a magyart:⁶⁰ vincitur hoc tantum a Pannonicum; a magyar *bor* szerinte⁶¹ oly erős, hogy betegeknek csak higitva adható: quod fieri in vestris vinis vix posse videtur nisi ut minimum tertia pars aquae addatur, írja a fejfájásban szenvedő bácsi kanonoknak. A magyar *halakat*⁶² pedig túlságos nehéz ételnek tartja (Frangepán Mátyás esetében) és ezért „prohibemus praecipue tincas, anguillas, cicos vestros“ (csikhal) írja neki. A magyar alföldi nyulak⁶³ szerinte kövérebbek és izletesebbek (in inferiore Pannonia, quae ad Graeciam vergit, ahol szintén járt), mint a ferrariaiak. Még a magyar *tormáról*⁶⁴ se feledkezett meg, mikor sok évvel később a syphilisben szenvedő Tomicki püspöknek orvosai tanácsért fordultak hozzá. Manardustól tudjuk meg, hogy akkoriban nem lehetett nagyon hygienikus az előkelők *lakása* se, mert túlfűtötték, amire a váci püspököt⁶⁵ „in cubiculis impense more patriae calefactis non est immorandum“ szavakkal figyelmezteti. A *Tisza* (Tibiscus) vidékén is megfordult, egy helyen⁶⁶ ugyanis említi, hogy a Tiszából (Tibiscus) a Silurus nevű hal (Silurus Glanis L. = harcsa) a víz fölé ugrott ki más halakkal való küzdelmében. Itt megemlékezik arról is, hogy Magyarországon az a „fama“ járja, hogy a harcsa olyan ragadozó, hogy egynek feldarabolása alkalmával belében (visceribus) gyűrűkkel ékesített emberi kezet találtak. — A *Duna* medre se kerülte el figyelmét; Manardus egyik levele szerint⁶⁷ annak mélyében meleg *forrásokat* talált, valószínűleg azokat, amelyekről később Georgius Wernher azt írja,⁶⁸ hogy a budain kívül a pesti oldalon is fakadnak és minden áradás elborítja őket, mert olyan közel vannak a folyam medréhez. Manardus a *Szerémségben* is járt; kétszer emlékezik meg róla leveleiben. Itt Thymus tragoriganumot látott; egy helyen említi,⁶⁹ hogy Magyarország középső részét és a Szerémséget a kereszténység nagy veszedelmére az előre nyomuló törökök megszállották.

Az Epistolae Medicinales bevezető levelét *Győrből* írta. Budai tartózkodása alatt több levelet irt különböző magyar és külföldi személyiségekhez. Miután ezeknek

BORSO D'ESTE.

I. ERCOLE

azonban inkább orvosi, mint magyar történelmi jelentőségük van, azért alább, az *Epistolae Medicinales* részletes tárgyalásánál fogunk velük foglalkozni.

* * *

Már *II. Ulászló* korában is meglehetősen anarchia volt az országban, *II. Lajos* gyermekkirály korában azonban az udvari viszonyok már annyira ziláltakká váltak a főurak túlhatalmaskodása miatt, hogy *Manardus* helyzete elviselhetetlen lett,⁷⁰ nemcsak társadalmilag, hanem anyagilag is: udvari orvosi fizetését se utalák ki; ezért az Egerben tartózkodó barátjának, *Calcagnininek* irt és kérte, hogy ura, *Ippolito d'Este* érsek közbejárásával az esztergomi érseknél, *Bakócz Tamás*nál eszközölje ki, hogy *Manardus* megkapja a neki járó udvari orvosi fizetését, *Calcagnini* válaszában közli vele,⁷¹ hogy *Bakócz Tamás* a legközelebbi országgyűlésen szóvá is fogja tenni az ügyet. — De a helyzet úgy látszik még sem javult, mert *Manardus* a budaiakat, — akiknek körében honvágyat érzett (me quasi veterno obsitum inter hosce Scytas)⁷² — 1518 végén vagy 1519 elején elhagyta és 1519 tavaszán ismét Ferrarában volt. Lehetséges, hogy hazamenet irta Győről (1518) keltezett levelét, mert erre volt az út hazájába. E fellevés alapján tehát már 1518-ban hagyta el Magyarországot. — Az udvari orvosi teendőket utóbb *Wirth György* vette át.

Az említett országokon kívül *Remaclus Fusch*⁷³ szerint *Manardus* még *Németországban*, *Csehországban*, sőt még egyebütt is járt, *Eloy*⁷⁴ szerint pedig *Ulászló* halála után *Lengyelországban* és *Ausztriában* is tartózkodott. Ezen állításokat azonban sehol megerősítve nem találjuk.

* * *

Ferrarába való visszatérte után *Manardus* 1526-ban átvette mesterének *Nicolo Leoniconak* (1428—1524) tanzékét, miután ez 60 évi ferrarai tanárkodás után humanista barátainak és tanítványainak szomorúságára meghalt. *Calcagnini*, e fölötti fájdalomában egyedül *Manardusban* talált vigaszra.⁷⁵ 1525-ben ezt irta *Erasmus Rotterdamsnak*:

„Una res mihi solatio fuit, quod Joannes Manardus vir Graece et Latine doctissimus rem medicam et naturae arcana iisdem vestigiis prosequitur, cuius rei specimen dare possunt epistolae, quas proxime edidit... scripsit ille quidem alia plurima digna immortalitate, sed *vir minime ambitiosus* ea nondum publicam materiam fecit: hoc superstite minus Leonicenium desideramus.“ Bár valószínű, hogy Manardus nem hagyta el többé Olaszországot, mégis szoros szellemi kapcsolatban maradt az egész humanista Európával. Élénken *levelezett Symphorien Champierrel*, ennek öccse *Johannes Campegius* közvetítésével. Ebből a második ferrarai időszakból származik legtöbb levele. Két legkiválóbb tanítványa *Giovan Battista Giraldis* és *Lodovico Domenichi* volt.⁷⁶ Giraldis (1504–1573) már 21 éves korában a ferrarai egyetemen a philosophia tanára lett: Műveiben ismételten említi Manardust, mint „il mio precettore“-t; Manardus azonban nem említi őt leveleiben. — Mint tanár Manardus ékesszóló lehetett; Champier így jellemzi: *dicet Manardus diligenter, splendide, luculenter, aperte, copiose, acute, nitide, ingenue.*⁷⁷

Manardus I. Alfonso ferrarai tejedelem udvari orvosa lett. Alfonso legjobban az ő társaságában érezte magát; Jovius írja I. Alfonsoról:⁷⁸ *Inter eos autem quos revereri et serio diligere erat solitus, praeclara tum nominis fama eminebant . . . . , Manardus; Lodovico Domenichi*⁷⁹ pedig: *Hebbe dopo il Leoniceno per carissimi medici M. Giovanni Manardo et M. Lodovico Bonacciolo.* — A már említett személyiségeken kívül más történelmi alakok is fordultak Manardushoz betegségükben segítségért: így Campegio biboros, Ariosto; Hippolito d'Este is segítségért fordult hozzá, midőn Magyarországból való visszajövele után megbetegedett; Thurzó Elekkel 18 éven át összeköttetésben állott, Tomicki püspökkel több mint 20 évig, és érdekében hatszor adott tanácsot a krakói orvoskari tanártestületnek.

Tudományos működését haláláig folytatta. Nem szünt meg az ifjúságot tanulásra, az idősebbeket továbbképzésre *serkentenit*, 1533-ban írja,⁸⁰ hogy „perge igitur et quod facere non dubito, nocturno diurnoque studio tan-

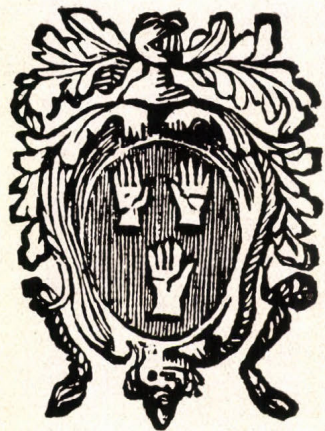
to te principe in dies digniorem redde. Multum quidem profecisti, sed *tam profundum est medicinae pelagus, ut in eo qui se elephantas putant quandoque demergi videamus.*“ (Petrus Carnicerhez.) A fiatalabbakat először is szigorú önkritikára figyelmeztette;⁸¹ ez minden tudományos munkásság kiinduló pontja: ut enim qui se bono putant, cum mali sint, nunquam ad meliorem frugem convertuntur, ita *qui se putant doctos, nunquam ab ignorantiae morbo liberantur.*“

Az igazság keresése közben és szókimondó természete miatt sokszor ellenkezésre bukkant. Kora általában a tudományos *viták* kora volt és így ezek fontos mozzanatok lettek Manardus életében. Szóban és írásban folytak ezek, mint a lavina, mindig kiterjedtebbek és nagyobbak lettek; egy felszólaló több ellenzőt és ezek ismét ellenzőket hívtak ki állításaikkal. Még 1495-ben (vagy 1498-ban) történt, hogy *Pistor Simon* († 1523) lipcsei egyetemi rektor *Pollich Mártonnal*, a szász udvari orvossal vitába elegyedett.⁸² *Pistor* e vitában megtámadta az idősebb (Johannes) *Pico astrologia ellenes* philosophiáját és kétségbevonta ennek orvosi ismereteit („hiszen Avicennát sem ismerte“); *Pistor* továbbá azt is állította, hogy a néhány év óta pusztító *morbis Gallicus* nem egyéb, mint a régiek *anthemata*-ja vagy *alchumera epidemia*-ja és járványos betegség. Erre Manardus is beavatkozott a vitába és *Pollich Mártonhoz címzett levelében* (1500-ban) megcáfolta, hogy Avicenna hitt volna az astrologiában; védelmére kelt *Piconak*; hívatkozott mesterére *Franciscus Benciusra*, aki „*nihil unquam coeleste observabit.*“⁸³ Az astrologiát, mint orvosi segédtudományt szükségtelennek tartja. Manardus szerint az orvosnak *dialectikára*, *természetphilosophiára*, *arithmetikára* és a régi irodalmi emlékek megértéséhez nyelvismeretre van szüksége, míg az astrologia és egyéb *disciplinák* csak „*decori esse potius medico quam necessitati.*“ Az orvosnak a régi irodalmat kell kitünően ismernie. A tudatlanokat Manardus érdemteleneknek nyilvánította arra, hogy Galenusról és Aristotelesről, ha eredetiben nem tudták őket olvasni, még csak beszéljenek is; az ilyeneket nem érdemesíti az orvosi névre sem: *medi-*

corum sibi nomen usurpent, qui carnifices potius quam medici dici merentur.⁸⁴

Egy másik vitája *Joviusszal* volt, aki azt állította, hogy a silurus-nak (harcsa) nevezett hal azonos azzal, amelyet akkoriban köznyelven sturio-nak (vizatok) neveztek.⁸⁵ Manardus ezzel ellentétben a sturiót és a silurust különböző halaknak tartotta (1525). Jovius erre már csak Manardus halála után reflektált: diviti medico quam argenti philosopho prior esse mallet mondta Manardusról⁸⁶. Egy kevésbé indulatos vita arról volt, vajjon a *saccharum* azonos-e az ókori *mannával*⁸⁷. Manardus szerint a régiek előtt ismeretlen volt a *saccharum*. E vita még *Vossiusnak* (Gerardus J. Canon of Canterbury, 1577—1649. polyhistor) 1609-ben megjelent művében is idézve van.⁸⁸ A *saccharum-manna* vitát Mundellának Brassavolához intézett egyik levelében,⁸⁹ továbbá Manardusnak több levelében is megtaláljuk. Vitája volt *Fracastoriusszal*, a *syphilis*-szó megteremtőjével a „kritikus napokról”. Hieronymus Fracastorius neve bár nem fordul elő Manardusnak 1532-ben az astrologia judicaria ellen irt híres vita-levelében, mégis *Lilio Gregorio Giraldi De annis et mensibus* című művéből arra kell következtetnünk, hogy vitatkoztak. Giraldi említi is, hogy értekeztek a kritikus napokról: Manardus et Fracastorius nuper disseruere, hic libello peculiari, ille, id est Manardus, paulo antequam decederet subtilioris disputationis epistolae. Fracastor szerint a betegségek lefolyásában vannak u. n. „kritikus napok”; Manardus tagadta a kritikus napok létét.

Manardusnak elévülhetetlen érdeme, hogy nagy tekintélyét és összeköttetéseit latba vetve küzdött azon babona ellen, hogy valaki „szerencsés csillagzat alatt született.” Tagadta, hogy a Jupiter és a Venus „benevoli planetae”, a Saturnus és a Mars pedig „duo malevoli” és hogy a horoszkópból meg lehet alkotni a betegség prognózisát. Tagadta azt is, hogy Aristoteles, Hippokrates Galenus a Napnak, Holdnak és a csillagoknak specifikus befolyást tulajdonított a betegségek lefolyására nézve. A régieknél helyenkint említett ilyen összefüggést ő természetesen igyekszik magyarázni, Határozottan kimondja,

Giouanni Mainardi.
A MANARDUS-CSALÁD CIMERE.

IOIAN MANARDUS
Medic. Prof. Ferrariae

hogy a *csillagjóslást* veluti inutilem, deceptoriam et omni penitus veritate carentem tartja.⁹⁰

Talán a legkínosabb helyzetben volt, amidőn 1523-ban valószínűleg hosszas vitakozás után irt levelében mesterével *Leonicensusszal* szembe kellett szállnia *Hippocrates* egy aphorismájának értelmezése miatt. Az egyik kodex szerint a harmadik könyv 12. aphorismájában *εὐδαιωνός* szó fordul elő (*Ἐνδὲ νότιος ὁ χειμῶν καὶ ἔπομβρος καὶ εὐδαιωνός γένηται**), egy másik kézirat szerint *εὐδαιος* szó. *Manardus* az első írást fogadta el⁹¹ helyesnek és *εὐδαιωνός*-t „*tepida*“ latin szóval gondolja helyesen értelmezni; *Leonicensus* *εὐδαιος* írásmódot fogadta el és „*serena*“ szóval fordította latinra. A vita mind nagyobb mérvet öltött, többen beleszóltak, köztük *Manardus* barátja, *Maria Pactus* is. Végre *Manardus* 1523-ban egy hosszú levélben válaszolt⁹² *Leonicensus*nak és szembeszállt véleményével. Ezen a levélen sokan megütköztek, későbbi bírálók is. Így terjedt el *Castellanus*,⁹³ *Freherus* és⁹⁴ mások nyomán az a felfogás, hogy *Manardus* hálátlan volt mestere iránt. Pedig épen a kérdéses levélben *Manardus* *Leonicensusszal* való ellenkezését enyhíteni törekszik azzal a megjegyzéssel, hogy *Leonicensus* „ut praeceptorem ac patrem observavi semper et colui“ és azzal a kijelentéssel, hogy praeponui semper et praepono aliis omnibus traductiones Leonicensi et in privatis colloquiis et in publicis lectionibus. Jól látta *Leonicensus* egy másik tanítványa, *Antonius Musa Brassavola*,⁹⁵ hogy a vita nem annyira a hálátlanság, mint inkább a komikum jellegével bír, hogy hoc verbum (*εὐδαιος*) serenum inter Nicolaum Leonicensem et Joannem Manardum magna dissidia paravit, adeo ut seniores illi alioqui reverendi, apud multos pro re tam levi praeliantes in derisum devenerint, quia a rationibus ad iurgia pervenerant. Nos autem horum virorum litigia his legenda omittamus, quibus otium est illa legendi. Nam ex musca elephantum fecere.

Champiervel való ellenkezése a rheumról,⁹⁶ jelen-

* Hogyha déli szél jellege van a télnek, akkor ez esős és langyos (*derūs*) is lesz. (*εὐδαιωνός* = 1. *εὐδαιος*, 2. *tepida*, langyos; *εὐδαιος* = *derūs*.)

tőség nélküli. Leghevesebb vitája a francia Dupuy Vilmos (Puteanus) gorombáskodása miatt az aloéről folytatott toll-vita volt, amely valószínűleg későbbi keletű, mint az előbbiek és 1530 körül vehette kezdetét. Tulajdonképen azonban már a Mesue-kommentár, amely 1521-ben jelent meg vagy egy 1522-iki levél bősztette fel Puteanust. Manardus azt állította, hogy az aloë a vénák szájadékát megnyitja, azonban „eo id facere, quod acres humores movet”, míg Puteanus szerint aloë igitur vehementi sua amaritudine (non obstante adstrictione sua) corporis poros et meatus expurgando aperiet. Vagyis tulajdonképen egyetértettek, hogy az aloë hashajtó hatású, csupán az aloë farmakodynamikus hatásmódja tekintetében vannak különböző nézetek. Dupuy még Manardus halála után sem nyugodott meg, sőt annyira elragadtatta magát, hogy 1537-ben egy könyvet adott ki,⁹⁷ amelyben Manardusról és a vele egy véleményen levő világhírű Leonhard Fuchsról (1501—1566) azt mondja, hogy videat igitur lector candidus quam vana et puerilis sit Manardi et Leonardi ratio és, hogy Manardus *more vulgarium medicorum* est locutus stb. Fuchs⁹⁸ nemesen védelmére kelt a megtámadott Manardusnak 1540-ben megjelent könyvében, bár úgy mond nincsen szüksége Manardusnak az ő védelmére: meo patrocinio non indigeat.⁹⁹

Ilyen elkeseredett harcot vívott Manardus élete végéig, gyakran látszólag jelentéktelen dolgok miatt, de tulajdonképen azért, mert *eredeti műveknek* tudományos kritikával való olvasását hangoztatta,¹⁰⁰ ami akkoriban egészen szokatlan dolog volt és mert nem fogadta el tudományos érvül a „magister dixit” jogosulatlan elvét, amely a kritikátlan *autoritás-bálványozáson* alapszik. Vitaiban azonban ellentétben ellenfeleivel, sohasem ragadtatta el magát gorombaságokra, pedig akkoriban ökölrel is érveltek a vitatkozók. Bizonyíték az ő előkelő, nemes vitázó modorára Barlandus,¹⁰¹ aki szerint „neminem unquam nigra labe aspergat, neminem virulentius dilaceret.”

Egy ilyen előkelő „szellemi tornára” példa az a *vita*, amely körülbelül 1530-ban (a levélben nincsen évszám), egy baráti lakoma alkalmával indult meg Calcag-

nini vendégszerető ferrarai házában az *acetabulum*, *cochlearium* és a *cotyla* ürmértékek felett. A lakomán résztvettek a házigazdán kívül *Manardus*, *Pierius Valerianus*, a fiatal *Caprili* és híres *Ziegler Jakab* (aki 1519-ben került Magyarországból Ferrarába). Egyik a másikán túltett szellemeskedés, citálás és alapos tudás tekintetében. Két pártra oszlottak: *Calcagnini* és *Manardus Ziegler* és *Pierius Valerianus* ellen érveltek. De olyan élvezetesen vitatkoztak, hogy *Manardus*nak egy levelében¹⁰² még mindig visszhangzik a szellemes vita, sőt *Pierius Valerianus Hieroglyphica*¹⁰³ című, sokszor kiadott műve 35. könyvének bevezetésében elragadtatással írja *Manardus*nak: Szellemed igen rokonszenves volta, nagyon ritka műveltséged és minden téren való jártasságod, . . . (midőn *Caelius Calcagnininél* ebéde!tünk) . . . miatt mindig emlékezetes marad előttem ez az igazán tudományos színvonalú ebéd.¹⁰⁴ A lakoma alkalmával, mint ugyane helyről értesülünk, *Vintentius Caprili* *Manardus*ról így nyilatkozott: „Isteni végzés, hogy kezed ügyessége (*Manuum ardor*) miatt *Manardus* a neved.“¹⁰⁵

* * *

Manardus élete szüntelen, pihenést nem ismerő munka, izgalom, az igazságért való lelkes küzdelem. Azt várják, hogy az emberi szervezet ezt a „tömörített“ életet, amelyet a családi élet nyugalma sem egyensúlyozott, nem bírja sokáig. Hiszen *Manardus* korában az emberi átlagos életkor sokkal rövidebb volt, mint manapság.¹⁰⁶ Akinek szervezete elbirta volna a túlságba vitt szellemi munkát, azt a kicsapongás, a syphilis vagy más járványos betegség ölte meg, vagy harcoknak, bosszúnak, gyilkosságnak esett áldozatul. *Manardus* mindezt elkerülte, józan, mértékletes életet élt. *Szervezete hat évtizeden át kitünően működött*, azután betegeskedni kezdett, de még 14 évig, szinte állandó szenvedések között élt. Legelőször a *Mesue* féle *Simplicia*-hoz írt *Annotatiok* bevezetésében említi (1521): *ob adersam valetudinem*.... Majd 1522-ből való egyik levelében¹⁰⁷ írja, hogy *ante plenam ex podagra post nephritidem convalescentiam* írja levelét. A *podagra* már

1529-ben ágynak döntötte :¹⁰⁸ *podagra me quandoque lecto detineat pedesque adeo imbecilles semper relinquat, ut vix unquam valeam absque auxiliore scalas ascendere.* Egy más helyen pedig panaszkodik, hogy olyan gyenge, hogy a könyves *polcraól* a *könyveket* se tudja leemelni. — 1531-től kezdve már nagyon sűrűn emlékezik meg orvosi tartalmú leveleinek bevezetésében vagy befejezésében betegségéről. 1531-ben egy „uteri pruritus“-ban szenvedő nőnek írja,¹⁰⁹ hogy *vocationem Domini quotidie expectans.* Podagra alatt akkor az arthritis uraticat (köszvény) értették ; erre vonatkozik 1532-ből való kijelentése,¹¹⁰ hogy „*imbecillibus humeris*“ vette kezébe Nicolaus Castellanus levelét és 1533 márciusában pedig: *chiragra enim, podagra et febre per haec tempora laboravi,*¹¹¹ vagyis kezének izületeire is ráterjedt a betegség; Manardus az 1533-ik év legnagyobb részében beteg lehetett. Ebből az évből panaszkodik, hogy *chiragra vix mihi continere calamum permittit,*¹¹² egy más helyen,¹¹³ hogy *à podagra aliquantisper respirans,* egy harmadik levelében¹¹⁴ pedig, hogy *adversa valetudo quadraginta fere dies me lecto iacere coëgit* — *Thurzó Eleknek* Manardus úgy látszik saját tapasztalatai alapján tanácsolhatta 1534-ben: *Equitare etiam scio podagricis alienum.*¹¹⁵ — A podagrán kívül *vesehomokja* vagy *nephrolithiasis*a is lehetett. 1535-ben *rossz látásáról* tesz először említést,¹¹⁶ amely azonban nem tudta teljesen hátráltatni tudományos kutatásait.

Egészben véve azonban Manardusnak testi bajai szellemi működését nem befolyásolták lényegesen. Beteg lába és keze dacára előadásokat tartott, gyógyított, írt. Épen betegségének idejéből, az utolsó 10—15 évből származik legtöbb levele. Ezekben nemcsak arról panaszkodik, hogy a levélírásban, mint láttuk, betegség gátolja, hanem arról is, hogy nagy elfoglaltsága, a hozzá sereglő betegek tömege miatt késik néha a válaszadással. 1531-ben azzal menti késedelmezését,¹¹⁷ hogy *multis negotiis impedito (t. i. homine), quae toties deponere calamum et interrumpere commentationem coëgerunt, ut quod tribus diebus absolvi poterat, ad triennium fere protractum sit.* — 1535-ben a beteg krakói püspöknek írja, hogy az előadások és a

DI Giovangiacopo ⁽¹⁾, o sia GIOVANNI MANARDO, com' egli si chiamò dovunque ebbe occasione nelle sue Opere di nominarsi, o Mainardo, come' altri ⁽²⁾ lo dissero, è rimasto un tal credito appreso i migliori Professori di Medicina, che ancora al presente dopo dugento trenta, ed anche più anni n' è ricordato il merito singolare e per le scoperte, che fece, e per li Libri, che scrisse. Egli uscì di nobil Famiglia ⁽³⁾ in Ferrara li 24. di Luglio del 1462. ⁽⁴⁾. Nelle Lingue Greca, e Latina ebbe Maestro Batista Guarino ⁽⁵⁾, nelle quali riuscì eccellente; nell' Arabica ⁽⁶⁾ non so chi: Nella Filosofia, e Medicina Francesco d' Ugon Benzi ⁽⁷⁾, e in ambedue divenne sommo. Afsai per tempo si dimostrò nemico degli Autori barbari in Medicina, universalmente allora ammirati, e ciecamente seguiti; e il sinistro concerto, che n' ebbe, il palesò in molte delle sue Pistole medicinali ⁽⁸⁾; e così pure la sua ripugnanza diede

a con-

(1) Man. Ep. med. l. 18. ep. 6. (2) Ariost. Orf. fur. c. 16. . . . . Iovius Eloq. To. Fr. Pius in Epist. Epitaph. apud Guarin. Chiese di Ferr. p. 174. (3) G. G. Gyr. de Ferr. et Pinc. Arch. in art. de Olio Co II. et Syria II. post. Alpha. Giar. Chiese di Ferr. p. 173. et 174. (4) Epist. med. l. 12. ep. 5. et 6. 7. et l. 10. ep. 1. (5) ibi. l. 13. ep. 1. (6) ibi. l. 13. ep. 2. (7) ibi. l. 14. ep. 1. (8) Hi. lib. 1. ep. 1. 7. ep. 5. l. 20. ep. 5. l. 23. ep. 1. et 4.

ferrarai és környéki betegek lefoglalják egész idejét. Néhány hónappal halála előtt 1535 decemberében¹¹⁸ is elvonták a tanulmányok és a betegek a pihenéstől: cogunt autem me et quasi à me ipso distrahunt, studiaque interpellant, aegrotantes, qui tum hic, tum aliis ex locis opem meam, quam negare nemini possum, expostulant. — Utolsó előtti levele halála évéből, 1536 „Szent Ágnes napjáról“ (jan. 21.), a *legutolsó pedig február 2-áról* keltezett. Nem sokkal utóbb, március 9-én meghalt. Utolsó napjairól, sajnos, nincsen pozitív adatunk. A ferrarai karmeliták *Szent Pál templomában* temették el. Midőn Andreas Schott¹¹⁹ (1552 — 1627, Antwerpenben a görög nyelv tanára) a XVII. század elején Ferrarában járt, még látta az 1570-iki föld-rengéskor megkímélve maradt Manardus-sírt a templom bejáratának baloldalán (in peristylis ad laevam). Sírfelirata a következő¹²⁰ volt:

Io. Mainardo Ferrariens: viro uni omnium ore integer, ac sanctiss. Philosopho, et Medico doctiss. qui annos p. m. LX, continenter, tum docendo, et scribendo, tum innocentiss. medendo omnem *Medicinam* ex Arce bonar. Litterar. foede prolapsam, et in barbar. potestatem, ac ditionem redactam, prostratus, ac profligatis hostium copiis identidem ut Hydra renascentib. in *antiquum, pristinumque statum, ac nitorem restituit*. Lauream omnium bonorum consensu adeptus llll. et LXX. Ann. agens omnib. omnium ordinum sui desiderium relinquens, humili se hoc Sarcophago condi iussit.

Julia Mainarda Ux. moestiss. quod ab ea optabat, posuit.

Haec brevis exuvias magni capit Urna Manardi

Nam virtus late docta per ora volat:

Mens pia cum superis Coeli colit aurea templa,

Hinc hospes viae sint documenta tuae.

M.D.XXXVI. Mens. Mart. Die IX.¹²¹

Halálát a költők is megsiratták; *Calcagnini* a következő epigrammákat írta:

Qua patet Oceanus, qua terras plurimas ambit,
 Cognitum erat nomen, Magne Manarde, tuum.
 Inque animis hominum monumenta aeterna locaras,
 Qualia non poterit longa abolere dies.
 Nunc demum posito terrae pondere, virtus,
 Gloriaque in meritam te revehit Patriam.

Felicem Manardi animam, quae carcere clausa
 Aetharias poterat prosecuisse vias,
 Nunc levior Naturae aditus coelique recessus,
 Nunc cognata Deis purior astra subit ;
 Nam prius auratis Sophiae confisa quadrigis ;
 Nunc tantum pennis nititur illa suis.

Giovann Battista Girdaldi (1504—1573) pedig így búcsúzik mesterétől:¹²³

Non haec, quam spectas, claudit brevis Urna Manardum,
 Claudere tam magnum nam brevis urna nequit.
 Est ipsi tumulus quidquid Sol lumine lustrat
 Et quidquid magnus proluit Oceanus¹²⁴

Mint születésének idejéről és eletéről, úgy halálának idejéről és utolsó napjairól is tévesen vélekedtek egyesek. *Superbus* szerint¹²⁵ 1545-ben, *Gessner Konrád*¹²⁶ szerint 1539-ben, *Fusch*¹²⁷ szerint 90 éves korában (1552) halt meg. Sírfeliratából következtetve, melynek aláírása „moestissima uxor Julia“ kétségtelen, hogy Manardus *halálakor* nő volt. Házasságáról nem tudunk többet bizonyosan. Életrajzírói azonban általában megegyeznek abban, hogy életének utolsó idejében házasodott meg, egy, kora miatt hozzá nem illő fiatal leányt¹²⁸ véve feleségül. Talán az a hangulat fogta el, amelyet *Schiller*

Preis't den alten Weisen nicht,

.....

Weinet um den Armen,

Den man Vater nie genannt,

Kinderlos begraben

sorokkal juttat kifejezésre. Az öreg Manardus ugyanis magára hagyatva, feleség és utód nélkül küzködött beteg-

séggel terhelt utolsó éveiben. Talán lelkiismerete készítette őt arra, hogy a gondviseléstől kapott talentumot ne vigye rossz szolgaként a sírba, hanem utódban hagyja hátra. Ezt gyanítják még azok is, akik helytelenítik vagy elítélik Manardusnak öregkori házasságát. Ugyanis ő volt családjának (valószínűleg) utolsó sarja. Távolabbi rokonokról említést nem találtam. Timotheus nevű fia pedig akkoriban valószínűleg már régen halott volt.¹²⁹

Természetes, hogy sok megjegyzésre és csipkedésre adhatott alkalmat ez a házasság; még halála után is többen gúnyverseket irtak róla. Így pl. *Johannes Latomus* (1525—1578) saint-troui prior, aki *Jovius Elogiáihoz*¹³⁰ költeményeket írt a következő pornografikus sorokkal figurázza ki Manardust:

In fovea qui te periturum dixit haruspex,
(Non est mentitus) Vatus verus erat: Conjugis illa fuit.¹³¹

Latomus ezen epigrammját *Menken*¹³² könyvében franciára is lefordítva megtaláljuk. Egy másik szatirikus verset *Paulus Curtius*¹³³ írt Manardus haláláról:

Dum Manarde vigil cum prole corondis esses,
Vidisti vitam perpetuam esse tuam.

At cum formosa cum coniuge Pallade dormis,
Sensisti mortem curvus adesse senex.

Hic nunc clare iaces, et quem Podalirion esse
Vidimus, annosum sustulit ipsa Venus.

Nem kevésbé „eredeti“ egy másik írónak megjegyzése: Frankfurtban 1684-ben egy *Sacra Eleusinia patefacta seu Tractatus anatomicus novus de organorum generationi dicatorum structura* című mű jelent meg, amely szerint „Manardus prima nuptiali nocte . . . . . in genitali fovea extinctus,¹³⁴“ amit Weszprémi is lenyomatott. Ezzel ellentétben *Marco Guazzo*¹³⁵ (1553) szerint Manardus fiatal felesége lo guari de la gotta, e d'ogn'altro male fra pochi giorni. Mind a két állítás feltevéseken alapszik. Igaza lehet *Baylenek*,¹³⁶ aki pedig nem kíméli meg Manardust semmi gúnytól: „S'il étoit vrai que ce bon vieillard fût mort la nuit de ses noces un Devin . . . . . eût encore mieux répondu que celui dont il s'agit dans le Distique

Latin. Valószínű azonban, hogy a már régóta sínylődő és sohase pihenő Manardus halálát késői házassága és az elszenvedett bosszantások csakugyan sietteték.

Emlékét 1707 január 10-én a ferrarai egyetem falán elhelyezett *emléktáblával* is megörökítették¹⁸⁷. Sírja jelenleg elhanyagolt, ha ugyan általában fellelhető még. *P. Federico Rousset* (dei Carmelitani Scalzi), aki szíves volt a Karmeliták priorjához írt tudakozó levelemre válaszolni, már nem lelte meg a sirt az említett templomban. Professor *Giuseppe Agnelli* (a ferrarai városi könyvtár jelenlegi igazgatója) szerint Manardus sírja nincs többé a Szent Pál templomban, mert az 1570. évi földrengés után (?) a szomszédos kolostorba helyezték át. A szerzetes rend megszűnte után innen eltávolították. Jelenleg a teliratos sírkő a ferrarai egyetemnek régi márvány gyűjteményében van elhelyezve. A sírkövön egy márványtömb van, amelyen Manardus címere látható: három tenyerét mutató kéz, továbbá az Este-i sas és egy csukott könyv. Az egyetem birtokában van ezenkívül Manardus mellszobra is. *Arcképét* különböző acélnyomatok örökítik meg, amelyek némelyikén mint II. Ulászló magyar király udvari orvosa van címezve. Képét megeltem *Jovius* Elogiáiban, *Freherus* művében, *Libanorinál*, egy *Catanaeus* kiadásból az *Académie de Médecine* gyűjteményben, a *Royal Society of Medicine* gyűjteményében, a *Kelpius* féle *Collectioban* a *Royal College of Surgeonsban* és *Barotti* idézett művében. Ez utóbbinál szakállas, tekintélyes öreg úrnak látszik, míg az összes többi arcképe símára borotvált kampós orrú, kissé elhanyagolt, szegényes külsejű embert mutat. A *Barotti* féle kép után készült az az *olajfestmény* is, mely Manardust a fiatal II. Lajos királlyal ábrázolja és mely a budapesti egyetemi *Bőr- és Nemikórtani klinika* tantermében látható.

I. ALFONSO.

Manardus művei.

Manardus műveinek és irodalmi munkásságának értékéről megoszlok a vélemények. Némely kritikusa lebecsüli ezek értékét, mások elragadtatással írják róluk. *Dupuy*,¹³⁷ mint már említettük, úgy gondolja, hogy vana et puerilis sit Manardi et Leonardi ratio et quam parum in arte facultatum medicamentorum noscendarum sint exerciti; egy másik francia, *Portal*,¹³⁹ pedig azt gondolja, hogy „Les questions que Manard embrasse dans son ouvrage sont des plus communes“ és „l'auteur cherche l'étymologie de tous les mots, lorsqu'ils lui paroissent peu significatifs, il en forge de nouveaux, souvent plus ridicules que les premiers.“ — Ezzel szemben kiadója *Omnium sua tempestate medicorum citra controversiam doctor eminentissimus*-nak nevezi; *Calcagnini*¹⁴⁰ szerint az *Epistolae sunt in manu hominum, amantur, leguntur, expetuntur!* *Remaclus Fusch*¹⁴¹ szinte szó szerint *Calcagnini* véleményén van, amidőn azt írja, hogy az *Epistolae ab omnibus doctis leguntur, amantur, expetuntur. Carolus Crassus*, aki az *Epistolákhoz* összefoglaló magyarázatokat írt, *Manardusnak* therápiájára helyezve a fősúlyt, szintén nagy tisztelője lehetett, mert *Jacobus Bracteolus* azt írta,¹⁴² hogy *Crassus Manardus műveit in sinu semper, manibusque habere consueverat. A legnagyobb elragadtatással azonban Marco Antonio Guarini*¹⁴³ viseltett *Manardus* iránt, aki isteni leveleknek (*scrisse divinamente alcune Epistole Medicinali*) nevezte az *Epistolákat*.

Ilyen ellentétes bírálatok között magunknak kell megalkotnunk véleményünket és ehhez felhasználhatjuk részint *Manardus* saját, alább részletezendő iratait, részint kortársainak vagy későbbieknek munkáiban foglaltakat. Persze nem szabad elfelednünk, hogy *Manardus* kora csupa szenvedély, babona, kicsapongás, indulat, subjectivitás volt és így kortársainak írásaiból helyes véleményt csak szigorú kritika mellett alkothatunk magunknak.

Manardus irodalmi működésének 3 gyümölcse volt:¹⁴⁴

1) *Galenus τέχνη ιατρική* (*Ars Medicinalis*) első könyvének latinra fordítása és kommentálása.

EPISTOLAE MEDICINALES.

Táblázat I.

30

Év	Kiadás	Könyvek		A könyvtár, amelyben megtalálható
1500			Csak egy levelet tartalmaz. Címe: De Erroribus Symonis pistoris de Lypck circa morbum gallicum.	Budapest, Egyet. Bőr- és Nemi kórt. kl.
1521	Ferrara, 4 ^o Bernardinus de Odonino	I—VI.	Veszprémi nem említi e művet kiutatásában.	London, Brit. Museum
1528	Lutetia, 8 ^o Apud Christianum Vuechel			Paris, Faculté de Medecine Bibliothèque de l'Arsenal London, Royal College of Surgeons Washington
1529	Argentoratum, 8 ^o Apud Joannem Schottum		Erasmus Rotterdamus felszólítására adta ki Hubertus Barlandus	Paris, Bibliothèque Nationale B. Faculté de Médecine Oxford, B. Bodleiana Washington
1532	Lugdunum, 8 ^o Apud Sebastianum Gryphium	VII—XII	Rabelais előszavával	Paris, B. Mazarine Washington Budapest, Egyet. Orvoskari könyvtár
1535	Basilea, fol.	I XVIII	Tartalmazza Manardusnak a Mesuefele Simplicia és Compositához irt Annotatiokat is.	Budapest, Magyar Nemzeti Muzeum London, Brit. Museum Washington
1540	Basilea, fol. Apud Mich. Isingrinum	I—XX	Proksch szerint ez az első kiadása az Epist. Med.-nek. Calcagnini írta az előszavát. Tartalmazza a Simplicia és Composita Annotatiokat is.	Paris, B. Académie de Médecine London, Brit. Museum Washington

1542	Venetia, fol.	I—XX	Haeser ennek a létezéséről nem tud. Calcagnini írta az előszavát. Tartalmazza a Simplicia és Composita Annotatokat is	Budapest, Egyet Bőr- és Nemi kórt. kl. London, Brit. Museum Royal Society of Medicine Washington
1549	Lugdunum, 8 ^o Ex officina Godofridi et Marcelli Beringorum fratrum	I—XX	Calcagnini előszavával. Tartalmazza a Simplicia és Composita Annotatiokat is	Paris, B. Académie de Médecine B. de l'Arsénal B. de la Faculté de Médecine London, Brit. Mus. Middle Temple Soc. Edinburgh, Egyetemi Könyvtár Washington
1549	Basilea, fol. Apud Isingrinum	I—XX	Tartalmazza a Simplicia és Composita Annotatiokat	Washington
1556	Lugdunum, fol. Apud haeredes Jacobi Juntae	I—XX	Haeser ennek a létezéséről nem tud. Philippus Tingus előszavával. Tartalmazza a Simplicia és Composita Annotatiokat is	Paris, B. Mazarine London, Brit. Museum Dublin, Trinity College
1557	Lugdunum, fol. Adud haeredes Jacobi Juntae		Haeser ennek a létezéséről nem tud. Philippus Tingus előszavával. Tartalmazza a Simplicia és Composita Annotatiokat is	Paris, B. Académie de Médecine London, Brit. Museum Washington
1557	Venetia, 8 ^o Apud Jo. F. Camotium	I—XX	Calcagnini előszavával. Tartalmazza a Simplicia és Composita Annotatiokat is.	Paris, B. Mazarine
1611	Hannover, fol. Apud haeredes Joannis Aubrii	I—XX	Címe: Iatrologia Epistoliké Calcagnini előszavával.	Paris, B. Mazarine London, Brit. Museum Oxford, B. Bodleiana Washington

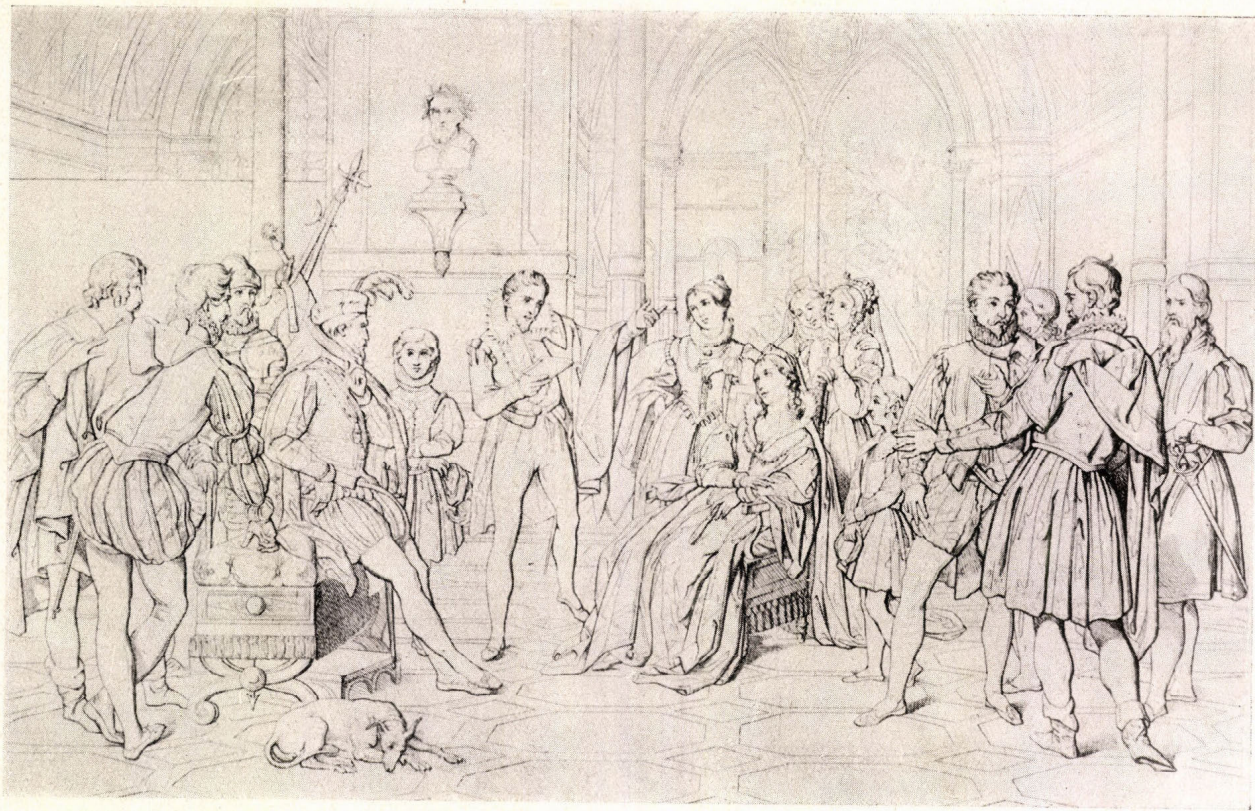
EGYES, KÜLÖN IS MEGJELENT ORVOSI LEVELEK.

II. Táblázat.

32

1500		Pollich Mártonhoz irt levél	Lib. II. ep. 1,	
1552	Paris, 12 ^o Jehan Langlois	Traicté familier des noms grecz, latins et Arabi- ques . . . . extrait du septiesme liure des epistres de maistre Je- han Manard	Lib. VII. ep. 2. francia fordítása.	Paris, B. Ste. Génévieve
1566	Venet'a, fol. Apud Jordanum Zilettum	Aloysius Luisinus : Aphrodisiacus, sive de Lue Venerea	Lib. II. ep. 1. Lib. III. ep. 2. Lib. XVI. ep. 4. Lib. XVII. ep. 3.	<i>Budapest.</i> Egyetemi Bör- és Nemi kört. Kl. London, Brit. Museum
1576	Fiorenza, 8 ^o Bartolomeo Sermartelli	Marsilio Ficino : Contro alla Peste cimű műben	Lib. V. ep. 3. olasz for- dítása (Nicolo Lorenzini)	Paris, B. de l'Arsénal
1728	Lugdunum Batavorum, fol. Apud Arnold Langerak et Johan et Herm. Verbeek.	„ „ „	Boerhaave kiadása. Lib. II. ep. 1. Lib. III. ep. 2. Lib. XVI. ep. 4. Lib. XVII. ep. 3.	<i>Budapest.</i> Egyetemi Bör- és Nemi kört. kl. (2 péld.) Paris, B. Hôpital St. Louis London, Brit. Museum Washington

TASSO FELOLVASSA KÖLTEMÉNYÉT ALFONSO ÉS UDVARA ELŐTT.

ARS MEDICINALIS.

III. Táblázat.

1525	Roma, 8 ^o	Timotheushoz irt. 1515-ből keltezett előszóval	Paris, Bibliothèque Nat. London, Brit. Museum Washington
1529	Basilea, 8 ^o Andrea Cratandri	Psellus: „De victus ratione” című művel együtt jelent meg. Timotheushoz irt. 1515-ből keltezett előszóval	Paris, Bibl. Nationale — B. Acad. de Médecine — B. Mazarine — B. Ste. Généviève London, Brit. Museum Dublin, Trinity College Washington
1536	Basilea, 8 ^o Apud Io. Babelium		London, Brit. Museum Oxford, B. Bodleiana
1541	Basilea, 8 ^o Adud West- hemerum	Ebben mondja Agricola: Joannes Manardus cui studiosi multum deferri debent.	Paris, B. Nationale Paris, B. Mazarine London, Brit. Museum Edinburgh, Egy. Kvtár
1553	Patavia, 8 ^o Apud Jacobum Fabrianum		Paris, B. Mazarine
1564	Patavia Apud Laurentium Pasquatum		Paris, B. Nationale

MESUE SIMPLICIAJÁHOZ ÉS COMPOSITAJÁHOZ IRT
ANNOTATIOK.

IV. Táblázat.

1558	Venetia, fol.	Mesue : Opera omnia	Washington
1561	Venetia, fol.	Mesue : Opera omnia	Paris, Bibl. Nationale Washington
1581	Venetia, fol. Apud Juntas	Mesue : Opera omnia	Paris, Bibl. Nationale B. de l'Arsenal
1598	Venetia, fol.	Mesue : Opera omnia	Oxford, Bibl. Bodleiana
1623	Venetia, fol. Apud Juntas	Mesue : Opera omnia	Paris, B. Mazarine London, Brit. Museum — B. Royal Society of Medicine Washington

2) A Mesue féle Grabadinhoz (Simplicia és Composita) írt kommentár.

3) Epistolae Medicinales; ez Manardus főműve. Mind a hármát latin nyelven írta.

Az orvosok kezében Manardusnak e három műve évszázadokon át vezérfonalul szerepelt és a következő kiadásokat érte meg: Táblázatok I—IV.

Manardusnak első, nyomtatásban megjelent munkája, mint látható egy, Mellerstadti (Pollich) Márton († 1513). lipcsei udvari orvoshoz, 1500-ban írt (*De erroribus Symonis pistoris de Lypczk circa morbum Gallicum*) levele. Ezzel majd alább a syphilisszel kapcsolatban foglalkozunk.

* * *

I. A Galenus féle *Ars Medicinalis* (Ars Parva) első könyvének latinra fordítása és kommentálása. Galenus e könyvét már számosan lefordították és kommentálták Manardus előtt is; így Johannitius (Honain ben Isacc, élt 809—873). Forlivio, Haly Rodoani, végre Nicolo Leonicensis. Manardus Galenusról egyetemi előadásokat is tartott közvetlenül Magyarországra utazta előtt, amiről 1515-ben Budáról keltezett és fiának, Timotheusnak e műhöz írt dedikációjából értesülünk. Valószínű, hogy Manardus nemcsak az ajánlást, hanem az egész művét magyarországi tartózkodása alatt írta. Az első kiadásnak különös, de akkoriban nem szokatlan élű címe van: „Galenus Ars Medicinalis per Joannem Manardum versa, divinisque commentariolis adeo docta illustrata, ut clarissimus Leonicensis, omnesque alii superiores interpretes *inscitiae plane convicti sint.*“ A kommentárokat Galenus részletes életrajza vezeti be, amelyet Fusch is felhasznált „*Illustrium Medicorum qui superiori saeculo floruerunt ac scripserunt Vitae*“ című művében és amely az ingolstadtai Agricolanak 1534-iki Scholia Copiosajába¹⁴⁵ és az 1541-iki baseli kiadású Galeni Ars Medicinalis című könyvébe is eljutott.¹⁴⁶

*Salvus Sclanus*¹⁴⁷ részletes kritika tárgyává teszi commentárjában a különböző Galenus magyarázók munkáit, köztük Manardusnak ezt a munkáját is. Többször azonos véleményen van vele, néha nem; de sohase szemé-

lyeskedik, tárgyilagos és teljes elismeréssel van Manardus műve iránt.

Ez a munka *kéziratban* megvan a British Museum Sloane gyűjteményében;¹⁴⁸ nem hiszem azonban, hogy ez a kézirat Manardus kezéből származnék és a nyomda számára készült eredeti lenne, hanem azt egy, a baseli 1535-iki kiadás után nagyon szép írással készült gondos, régi másolatnak tartom.

* * *

II. Nagyobb kihatása és jelentősége volt a *Mesue féle Grabadinhoz irt Annotatioknak*. Valamely ismeretlen átdolgozó a X. vagy XI. században Mesuenek egy jelenleg már fel nem lelhető arab szövege alapján latin nyelvű gyógyszerkönyvet irt. Ez a *Mesue féle Grabadin*,¹⁴⁹ amely két részből áll: az egyik az *egyszerű gyógyszerek* (*Simplicia*), pl. az aloë, rheum stb. leírását és használatát tartalmazza, a másik a *gyógyszerkeverékeket*, pl. a syropokat, electuariumokat, kenőcsöket stb. magyarázza (ez a *Composita*). A *Grabadinhoz* már Manardus előtt többen írtak kommentárokat; így Mundinus (született 1275), Sylvius (1478—1555), Costaeus, Honestus és mások. A 4. sz. táblázatban felsorolt kiadások fejezetenkint egymás után adják a régi fordításnak (*antiqua versio*) szövegét, majd az említett szerzőknek, végre Manardusnak kommentárait.

Manardus *Magyarországon*¹⁵⁰ való tartózkodása idejében, nem is gondolva még, hogy azokat majd kiadja, írta a nálunk szerzett tapasztalatok alapján *Mesue* kötetének szélére a jegyzeteket, amelyeket *Annotationes in Joannis Mesue simplicia medicamenta* címen adott ki először 1521-ben. A *Simplicia* dedikációjában említi, hogy e munka célja a háboru miatt tanulásukban visszavetett ifjúság oktatása. Manardus e könyv bevezetésében figyelmezteti az ifjúságot, hogy ne kövesse orakulumokként vakon, válogatás nélkül az elődöket, hanem önálló tapasztalatok alapján haladjon.¹⁵¹ — A *Compositához* való annotációkat Manardus, mint egy 1522-ben *J. B. Montanához* (1498—1551) írt levelében¹⁵² említi, szintén ki óhajtja adni, erre azonban csak 1534-ben, Io. Sinapius hosszas biztatására

szánta magát. Miként kortársai is feljegyzik, Manardus e műveivel a régi, feledésbe ment gyógyszerek nevét az enyészettől megóvta, amivel akkora érdemeket szerzett a gyógyszerian terén, hogy *Symphorien Champier*¹⁵³ őt Dioscurides, Theophrastus, Plinius, Brunfels és Leonhard Fuchs mellé sorolta és még olyankor is nagy tisztelettel és elismeréssel írt róla, ha nem volt vele egy véleményen: *Fuchsius et Manardus medici percelebres quandoque erraverint, homines enim sunt, errare possunt.*¹⁵⁴ *Rossetto*¹⁵⁵ kis dolgozatában szintén sok tisztelettel írt Manardus nézeteiről és boncolgatta pharmacologiai felfogását, amelyet másokéval összeegyeztetni igyekezett és műve ebből a szempontból analog *Sclanusnak* a Galenus-kommentárjáról és *Carolus Crassusnak* az Epistolákról írt művével. — Dupuy külön kis könyvecskét írt Manardusnak e művében (és az Epistolákban) az aloéről állítottakról; Dupuy e dolgozata hemzseg az indultatos kifejezésektől és gombaságoktól. — *Cittadella*¹⁵⁶ is helytelenül vélekedett Manardusról, midőn azt állította, hogy Manardus okozta a gyógyszerési és orvosi pálya *különválását*, holtott Manardus éppen sajnálkozását fejezi ki efelett.¹⁵⁷

* * *

III. Noha már a Galenushoz írt kommentárok és a *Mesue Annotatiok* is nagyon hozzájárultak az akkor aktuális kérdések tisztázásához és közvetve az orvosi renaissance létrejöttéhez, mégis a legmaradandóbb hatást Manardus a harmadik művével, az *Epistolae Medicinales*-szel érte el; ennek egyes részei még máig is értékesek maradtak.

Az ilyen levelek nem bizonyos egyénekhez intézett magán közlemények voltak, hanem azok alkalmat adtak a szerzőknek, hogy ismereteiket valamely általános érdeklődést keltő tárgyról kifejtsék, mint napjainkban az értekezésekben vagy az összoglalásokban. Ilyenek útján állottak a távoli országok tudósai egymással összeköttetésben; bizonyos tekintetben tehát a mai folyóiratok szerepével is bírtak a levelek és ha homlokukon egyes, rendszerint kiváló társadalmi állású vagy tudományos személy nevét viselték is, az inkább csak a mai dedikáció jellegével bírt, nem ritkán azért, hogy az így kitüntetett egyén az írófelfogásába vegye, esetleg adományokban

részesítse. E leveleket néha gyűjteményekben adták ki, úgy mint ma a Zwanglose Abhandlungokat; néha százankint csoportosították, amikor Centuria (prima, secunda stb.) névvel jelölték őket. — Manardus epistolái nem képzelt személyekhez, hanem élőkhöz voltak intézve; ezért oly sok személyi vonatkozást tartalmaznak, hogy Barotti Manardusnak életrajzát képes volt belőlük összeállítani.

E levelek valóban a legélénkebben megvilágítják Manardusnak tevékenységét, orvostermészettudományi nézeteit, philosophiai, ethikai felfogását, ellenfeleivel való vitáit és kartársaihoz való viszonyát; sőt még más történelmi személyiségek életrajzainak kiegészítésére is használható adatokat tartalmaznak. Látjuk bennük Manardus kiterjedt összeköttetéseit korának számos nagy elméjével;¹⁵⁸ nagy olvasottságáról is tanuskodnak. 80-nál több, korábbi vagy akkori íróra hivatkozik bennük. Ezeket gondosan tanulmányozhatta; egy helyütt¹⁵⁹ (1522), említi, hogy aeginai Paulus műveit, melyek több kötetet tesznek ki, „nem egyszer“ végig olvasta; pedig ne felejtjük, hogy e művek akkoriban még csak kéziratban voltak meg, mert nyomtatásban először 1528-ban adták ki. Hogy mennyire szeretett Manardus olvasni, kitűnik panaszkodásából, amelyben fájjalja, hogy betegsége gátolja az olvasásban. Magyarországra jövételekor könyvei voltak útítársai:¹⁶⁰ többek között barátjának, Champiernek abban az időben megjelent egyik műve.

* * *

Manardus sejtette, hogy *igazságtalan és heves kritika* vár e főmunkájára, ezért már a bevezető levelében, melyet *Győr*ből keltezett, kifejtette írásának *célját*, ami az ifjúság oktatása, az *autoritásokban* való vak hit jogosultságának helytelenítése és az *eredeti klasszikusok* tanulmányozására való buzdítás, nem pedig személyes hiúság vagy hírvágy. Aki tollat vesz a kezébe, mondja Manardus, az törekedjék az *igazság keresésére*, nem pedig a régi írók bálványozására, mert különben a *tudomány nem fog fejlődni*; a tudományos haladás feltétele a *kritika*.

Az Epistolák teljes (20 könyves) kiadásában össze-

sen 103 levél foglaltatik ; a legkorábbi 1500-ból Mirandola-ban, egy Bécsben (1515), egy Győrött (1518), 9 Budán, 61 Ferrarában, 30 közelebről meg nem határozott helyen keltezett ; az utolsót Manardus 1536-ban röviddel halála előtt írta, 40 levél orvosi, 26 papi személyekhez, a többi más személyiségekhez van intézve. A levelek legnagyobb részében Manardus kritikát gyakorol orvosi írók és magyarázóik fölött, tanácsot ad orvosoknak vagy egyenesen a betegekhez fordul.

A levelekben Manardus általános témákon, mint az astrologián, súly- és űrmértékeken, botanikán, a manna- és saccharumvitán stb. kívül az orvostudomány egész komplexumát felöleli. Tárgyalja az orvosi nomenclaturát, az időjárás kihatását a szervezetre, az életmódot, a belorvostanból főleg a vérkeringési, tüdő- és emésztési zavarokat, a diietetikát, a sebészeti és urológiai megbetegedéseket, ideértve a húgy- és vesekövet, az elmebajokat, a szem, fül, bőr és a nemi szervek megbetegedéseit.

Általános physiologiai és pathologiai felfogását megvilágítja a *Besutius* nevű barátjához címzett levele,¹⁶¹ az életmódra, prophylaxisra és therápiára vonatkozó nézeteiről pedig a *magyarországi személyekhez* írt 6 levele szolgáljon például. Nagyobb érdeklődésre számíthatnak továbbá Manardusnak a bőr betegségeire, a syphilisre és a szembajokra vonatkozó ismeretei.

A Besutiushoz írt levélben a következőleg definiálja Manardus az orvosi tudományt : *Medicina est scientia corporis humani sanitatem vel reficiens vel conservans*. Az emberi test szerinte főrészekből áll, melyek fokozatosan egyszerűbbekből vannak összetéve : végeredményben négy elemből alkotott. Ezek : 1. a tűz, mely meleg és száraz, 2. a levegő, amely meleg és nedves, 3. a hideg és nedves víz, végre 4. a hideg és száraz föld. E négy elemnek keverékéből származik a 9 temperamentum ; az egyikben egyenletesen van eloszolva a négy elem, a többi nyolcban egyenlőtlenül ; ezek közül 4 egyszerű : meleg, hideg, nedves, száraz, 4 pedig összetett, az előbbieke keveréke. A négy elem a testnedvekben : a vérben, nyálban, barna epében és a fekete epében is megvan. A meleg és száraz

elem a szívből az egész testben elterjedhet és a lázat okozhatja, amely vagy ephemer vagy putrid vagy hectikus lehet.

A legfontosabb szervek az egyén szempontjából az *agyvelő*, a *máj* és a *szív*, a fajfentartás szempontjából még a *herék*. Az agyvelő az életerő székhelye, erejét az idegek útján juttatja a test részeibe; a májban képződik a vér és a többi testnedv, amelyek a vénák útján jutnak a szervekbe; a szív az élet forrása, a vitális spiritust belőle szállítják az arteriák a testrészekbe. A májnak fontos segédszerve a gyomor, a szívnek a tüdő és az agyvelőnek a gerincvelő. A szervek működésének zavara okozza a betegségeket.

Ezen az alapon nyugszik Manardusnak a betegségek megelőzésére, gyógykezelésére és a helyes életmódra vonatkozó tana is, amelyet röviden ismertetni fogok, még pedig a *magyar emberekhez* címzett hat levél alapján.

I. *Szalkai László*, váci püspök 1514 augusztus 4-én fordult Manardushoz azzal a kérdéssel, hogy miként óvhatná meg *fogazatát* és *látását* a megromlástól. Manardus másnap válaszolt.¹⁶² A levélből arra következtethetünk, hogy a püspök vérmes, túltáplált, arteriosclerosisos lehetett, akit apoplexiától kellett féltetni. A vélemény szerint a látás megóvása céljából legfontosabb a fej egészségének biztosítása, ez pedig csak akkor lehetséges, ha az egész test egészséges. Az alvás ne tartson tovább, mint hét óráig; éjjel aludjék az ember, nem nappal; vacsorára keveset egyék és csak 2 órával utána térjen nyugalomra; ne szokjék az egy oldalon való alváshoz; a vánkos kemény legyen és magas. Ebéd előtt egészséges a testmozgás, de étkezés után pihenni kell; a mozgásnak főleg az a neme előnyös, amely a légzést előmozdítja.

A kiválasztási termékeket naponta el kell távolítani. Ezért az orrot reggelenként ki kell fujni, ha pedig az ornyílás el volna dugulva, vajjal bekent ujjal vagy bodzabélrudacskaival kell kitisztítani. Törekedjék a püspök naponta kétszer székelni, esetleg étkezés előtt mézes vízben főtt szilva vagy más növényi hashajtó, sennafőzet, főleg azonban borkő használatával. A székelést vagy vizelést ne tartsa vissza

tűlsoká, mert ebből már halálos baj is származott. A fejet hetenkint legalább egyszer meg kell mosni, a hajzatot elefántcsont fésűvel megfésülni; vegyen hetenkint 1—2 fürdőt. A Magyarországon szokásos túlfűtött szobák egészségtelenek. Az egészség fenntartására nap-éjegylenlőségkor vágasson eret, tavasszal 8, ősszel 6 uncia vér lebocsátásával. Az érvágás után hashajtás történjék. Ezen kívül minden holdtölte után 4 köpüly alkalmaztassék a lapockák között, amelyek 3 uncia vért szívjanak. A szem ápolására, télen, borban főzött teával mossák meg naponta a püspök szemét. Árt a szemnek a gyorsan mozgó tárgyak vagy erős fény nézése, kis betűk olvasása, főleg étkezés után.

A fogak ápolására különböző növények főzetét ajánlja Manardus, amelybe az újjat bele kell mártani és a fogazatot esténként megdörzsölni; reggel a száj borral vagy ecetes vízzel kiöblítendő. A fogak ápolására nagyon hasznos az Itáliában *Herba Ungaricana*nak nevezett növény, amelyről Manardus azt gondolja, hogy azonos az alceával (*Malva Altea L.*)¹⁶³

II. *Linzbauer*¹⁶⁴ szerint a XV. század végén és a XVI. elején is gyakran pusztított a *pestis* Magyarországon. Ettől féltették a hatalmas bethlenfalvi *Thurzó Elek* is, mert 1516-ban, a Budán működő Manardustól kérdezte, hogy mitevő legyen a veszedelem elkerülésére. Manardus válaszlevelében¹⁶⁵ kiemeli a *tisztaságnak* és a *szervezet épségének* nagy jelentőségét. A tisztaság fogalmába a belső tisztaság is beletartozik, ezért Manardus az ártalmas nedvek kiűzését, hashajtást, érvágást és izzasztást is megkívánja: Először 6 uncia *vér lebocsátását* javasolja, ezután a szervezet átöblítését theával, majd, a negyedik napon *hashajtást* aloëval, rheummal vagy scammonium-pilulák által; még a *hánytatás* is hasznos lehet. Különös gondot fordít a *dieta*ra, amelyet a Frangepánhoz intézett levél kapcsán fogok ismertetni. Az emésztő szervek működését az ételeknek tormával való fűszerezésével, a szervezet ellenálló képességét pedig a bőrnek borral való mosásával és olajos bekenésével fokozza. E levél olasz fordításban is kiadatott.

CALCAGNI.

A nappali alvás, a harag, lárma, közösülés kerülendő. Fontos a tiszta ruházkodás és a tiszta lakás is, amely utóbbi távol legyen az árnyékszéktől.

III. Úgy látszik, hogy *Thurzó Elek* 1516-ban megmenekült a veszedelemtől, 1534-ben azonban súlyosan megbetegedett. Ekkor bécsi orvosok kezelték, akik Manardushoz fordultak tanácsért. Ez hosszú levélben¹⁶⁶ válaszolt nekik. Szerinte *Thurzó* betegsége agynyomás, mert híg és sós nyák gyűlt meg a fejében (*Continua destillatio materiae tenuis et salsae*). A tünetek : jobb oldali fejfájás, a szem belöveltsége, a nyelv berepedezettsége, mellizom- és ízületi fájdalom, szív- és mellszorongás. Manardus ugyanazon tanácsokat adta, mint az alább ismertetendő *Frangepán* féle levélben ; az ülve alváshoz az Olaszországban akkoriban divatos karosszéket, a *Cathedra imperialist* ajánlja.

IV. *Frangepán Mátyásnak* (aki Mohácsnál esett el) 1516-ban Budáról írt Manardus. E levél¹⁶⁷ szerint Budán akkoriban több neves orvos működhetett, akiket *Frangepán* messze vidékről keresett föl. A levél az akkoriban megkövetelt és szokásos hízélgéssel kezdődik: Manardus *Frangepánt* *Frigepánnak* nevezi, hogy Phrygiából származtassa ; ősei Aeneasszal együtt mentették meg Trója védőisteneit ; közülük való az egyik Gergely pápa és aquinói szent Tamás is. *Frangepán* 1516-ban még csak 37 éves volt, de ólomszürke, kachektikus külsővel bírt és sokkal öregebbnek látszott. Betegségének tünetei között szerepel a lesóványodás, flatulentia, rossz pulsus és láboedema ; nehezen járt, rosszul aludt, étvágytalan volt ; székrekedés és haemorrhoidális vérzések bántották ; időnkint nagy fájdalommal járó prolapsus ani gyötörte.

Manardus *májbajt* állapított meg nála és a következő, az akkori orvosi felfogásra jellemző étrendet javasolta :

Eheti a borjú, bakkecske, bárány, kappan tyúk, galamb, gerlice, fogoly tácán, fajt, rigó és egyéb apró madár húsát. Tilos a heréletlen kos, a marha, kecske, sertés, vaddisznó, szarvas, továbbá a madarak közül a seregély, fűrj, liba, a kacsza és minden hosszú nyakú vízi madár húsa. A húst se túl frissen, se áporodottan

nem szabad felhasználni. A zsigerek, a fej és a vér általában károsak, kivéve a csibe és a liba máját. Fiatal, még nem párosodó kakasok heréit, továbbá „mirigyeit“ és nyelvét szabad enni, szintúgy friss tyúk- és fácántojást, nyersen vagy kakasok heréjével rántottában. — A halak közül az aprók, továbbá a csuka, az aranypisztráng és még néhány más hal megengedett; a többi tilos, főleg a tinka, angolna, a magyar csík, a viza; osztrigákat és egyéb kagylókat se egyék. A rák és a száraz sajt ártalmas, míg a friss sajt ebéd előtt megengedett.

A zsirok közül Manardus az oliva- és a mandolaolajat ajánlja, a vaját azonban tiltja. Általános szabály, hogy a beteg kevés zsirt fogyasszon.

A leves készítéséhez tojást, különböző zöldségeket, főleg hagymát, petrezselymet és köménymagot használnak. Fűszerül a fahéjt, köménymagot, borsot és sáfrányt ajánlja. A gyümölcsök közül a mandola, mogyoró, füge, a meggy, körte, alma és lasponya azok, amelyek ajánlatosak. Csemegéül a cukorral bevont mandolát, a befőtt gyümölcsök közül a citromot, narancshéjat, körtét és gyömbért engedi meg. — Nincs kifogása némi bor és sör mértékletes fogyasztása ellen. A kellő testmozgásra is súlyt helyez, különösen étkezés előtt. A lovaglás és kocszás helyett inkább a felső testrészek gyakorlását, pl. golyók dobálását tanácsolja. A karok masszálása és az alsó részek köpülőzése előnyös. Az egész testben felhalmozott nyák kiűzésére rheum, aloë, agaricus, mirobalanus pilulákat szedjen. Végre kerülje a lelki izgalmakat és a dorbézolást.

Amint látjuk, Manardus a májbajos Frangepán étrendjében nagy súlyt helyezett a húsfélékre és gondosan megválogatta ezek minőségét. — Az ajánlott étrend célszerűségére vonatkozólag ma persze sok tekintetben más-ként gondolkozunk, mégis el kell ismernünk, hogy a javasolt étrendben éles megfigyelés, tapasztalás sőt genialis sejtés rejtőzik. Így érdekes, hogy Manardus mennyire hangsúlyozza Frangepánhoz írt levelében a táplálékul használt állatok (juh és kakas) *heréletlen*, illetőleg még nem párosodó voltát. Talán valami, ma előttünk ismeretlen tapasztalatai

lehettek a herék belső secretiós működéséről. Ezért nem tartjuk jogosnak *Apponyi Sándornak* lenéző megjegyzését, amely szerint a Frangepánhoz intézett levél olvasásakor „man glaubt ein Kochbuch vor sich zu haben“.

V. Egy ötödik levelet *Manardus a bácsi kananokhoz* írt¹⁶⁸ 1516 május 20-án Budáról; ez a therápiájára vet világosságot. A kanonoknak *fájt a feje és néhány izülete; uizelete véres volt.* Ezek gyógyítására *Manardus* a következő életmódot ajánlotta: nagyon mérsékelt táplálkozás, sómegvonás, kevés és háromszorosára felhígított bor; minden napi székelés, esetleg hashajtóval, fürdő, boros-olajos bekenés, a lelki izgalmak kerülése; havonta egy köpülőzés 3 uncia vérnek, tavasszal és ősszel pedig érvágás $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ font vérnek kibocsátásával. Közösülés ártalmas. Az izületi fájdalmak ellen kecskebélsárból árpaliszttal vagy marhaürüléssel készített meleg bepólyázást ajánl. Ez nem *Manardus* különlegessége; már előtte is kedvelt gyógy mód volt; *K. F. Paullini* (1714) kétszáz évvel később könyvet adott ki róla, a nép pedig még ma is használja, dacára a sok tetanus-fertőzésnek.

VI. Magyar személyhez *Manardus* az utolsó levelet¹⁶⁹ 1534-ben írta Ferrarából a *Corvinák* örének, *Grynaeus Simonnak*, aki valószínűleg *fogmedergenyedésben* szenvedett. Ennek okát *Manardus* a sok szellemi munkától, a fej túlterhelésétől és a száj elhanyagolásából származtatja, aminek folytán az agyvelő tökéletlenül dolgozza fel a beléjutott tápanyagot, amely lesülyedve, a gingiva genye alakjában ürül ki. A kezelés tehát három irányú legyen: az egész szervezetnek, a fejnek, végre a szájnak megtisztítása. Az utóbbi célra a gingivának korallporba mártott ujjal való bedörzsölését (a fogkefét még nem ismerték) és a sebeknek forró olajba mártott ruhával való étetését ajánlotta.

Miként a fenti levelekből látjuk, *Manardus* sokszor helyes úton haladt, különösen, midőn az életmódnak és a dietának oly nagy szerepet juttatott. Persze, mai szem-

mel nézve Manardus leveleiben sok bizarrságot is találunk. Pl. Aristoteles nyomán azt gondolja, hogy a legtöbb embernek gyengébb a jobb, mint a bal szeme;¹⁷⁰ a szem erősítésére fogolyvelő evését és zöld smaragdon keresztül való nézési gyakorlatokat ajánlott; Thurzó Eleknek pestis ellen valódi smaragd-port rendelt belsőleg; Frangepánnal kakasherét és -nyelvet etetett. Mai felfogásunkkal ellenkezően tanácsolja Thurzónak, hogy északra vagy nyugatra néző házban lakjék, szobáit illatos növényekkel füstöltesse, járvány idejében pedig illatos növényi anyagokból készült golyócskákat hordjon magával és időnkint szagolgassa azokat. A gyógyszerek közül a polygonaton és a gladiolus nevű növényektől vélt jó eredményt látni; a nemi részeknek mandolaolajjal, styraxszal benzoëgyantával és tökmagolajjal való bekenését is eredményesnek találta. — A humoral-pathológián alapszik az a különös tanácsa is, hogy „pestis“, sőt fejfájás és vérvizelés ellen sebet kell a bőrön vágni és ennek behegését a sebbe helyezett idegen testtel megakadályozni: a szegény bácsi kanonoknak a behegés meggátolására egy borsószem is elegendő volt, míg a gazdag Thurzónál arany- vagy ezüstgolyócskára volt szükség. Midőn Savius nevű barátja azzal a kérdéssel fordult Manardushoz,¹⁷¹ hogy az ételek szagának van-e tápláló értéke, azt válaszolta hogy némely esetben igen, hiszen Democritus 109 éves korában a kenyérnek szagával tartotta fenn három napig magát, azonban határozottan tápláló a bor illata, melynek üdítő hatását sem lehet tagadni. Manardus a régi írók (Aristoteles, Hippocrates, Galenus) egyes kétes értékű állításait magyarázni törekszik. Az impotentia „con-cumbendi“ aetiológiáját tárgyalva úgy vélekedik, hogy a tele gyomorral való közösülés korai impotentiát, ezen kívül étvágytalanságot, gyomor- és májbajt is okozhat, ezért az impotentia megelőzését a pangás csökkentésével, hasajtással és érvágással igyekeznek elérni. — A kedély- és elmebetegségekről való felfogása is az ókori orvosok tanain épült fel. A melancholiát a fekete epétől, a mániát a sárga epe egyensúlyi zavarából származtatja és ennek megfelelően a gyógykezelésben a nedvek kiűzésének, a

hashajtásnak, a hánytatásnak nagy fontosságot tulajdonít.¹⁷² Aristoteles alapján Manardus is azon a véleményen van, hogy a kiváló szellemi képességű vagy philosophiával foglalkozó férfiak,¹⁷³ különösen a szerzetesek, melancholiásak. Ilyenkor, mint Sydenham vagy Gruby Dávid, a legapróbb részletekig menő tanácsokat adott. Így az idegrendszer pihentetésére és a kedély felfrissítése céljából a nagybeteg krakói püspöknek gondosan előírja,¹⁷⁴ hogy miként végezze napi sétáját és hogy ezután hangosan olvasson; kiejtése felváltva emelkedő és süllyedő hangsúlyú legyen; ezért a legjobb, ha jambusokban írt ódákat olvas fel.

* * *

Manardus orvosi gyakorlatában csak az *empiriára* támaszkodhatott. Éreznie kellett, hogy tanításában sok a bizonytalan, erőszakolt és okoskodó, épen ezért nagyon meglepő Manardusnak józan megfigyelése, óvatos terapiája és hygienikus gondolkodása egy oly korszakban, amikor még nem ismerték a vérkeringést, a capillárisokat, a fertőzés lényegét, a chemiai folyamatokat, sőt a legegyszerűbb physikai törvényeket sem, amikor még a *generatio aequivoca*, az astrologia és a *krasis-tan* uralkodott és az életet a négy dinamikus elem, a tűz, víz, levegő és a föld vegyüléséből származtatták. Az érvágásnak ugyan aránylag még nagy szerep jut Manardusnál is a betegségek megelőzése és gyógyítása céljából, de az akkori túlságba vitt naponkinti érvágás és köpülőzés helyett az általa *évenként csak kétszer végeztetett érvágás* és a havonta egyszer alkalmazott köpülyök mégis lényegesen szelidebb eljárást képeztek. Teljesen nem szakíthatott az érvágással, hiszen évezredek óta a nedvek zavarával magyarázták a betegségeket és e felfogás, mely napjainkban a *belső secretio*, *colloid-pathologia*, a *serologia* alakjában újra előretör, az ő korában még megingathatatlan alapja volt az orvostudománynak.

Manardus mint dermatosyphilologus.

A dermatologia és syphilis történetét tárgyaló könyvek Manardusnak nevét is alig említik meg vagy legföljebb egy-két sorral méltatják őt mindössze ; pedig helytelen, hogy Manardus ennyire feledésbe került. Manardus ugyanis több levelében részletesen tárgyalja a *bőrbajokat*, és különösen a *syphilist* és épen e két témáról szóló értekezései örvendtek hajdan az orvosi körökben a legnagyobb népszerűségnek ; ezek jelentek meg legtöbbször nyomtatásban, nemcsak latin, hanem francia nyelven is. A *Mellerstadti Pollich Mártonhoz* és a *Sanctanna* sebészhez intézett levelei a legfontosabbak, de egyéb levelekben is kitér e tárgyakra. A Luisinus féle *Aphrodisiacusba* felvett négy levele a syphilis eredetével, kórtanával és kezelésével foglalkozik.¹⁷⁵

A *bőrkórtan terminológiája és rendszere* szempontjából a *Sanctannához* intézett levél a legnevezetesebb, ez a test külsején előforduló kóros elváltozások nomenclaturájával foglalkozik. E levél francia fordításban is megjelent. Manardus idejében ugyanis valóságos bábeli nyelvzavar volt az orvosok között a sok görög, latin, arab és népies név és műszó miatt, melyeknek pontos értelmét nem ismerték és így összezavarták. Ez a zavar lehetlenné tette az állítások ellenőrzését, összehasonlítását, az ismeretek kialakulását és így a tudomány előbbrevitelét. Manardus felismerte ezt a nehézséget: „Magni enim et multiplices errores ex huiusmodi nominum ignoratione communibus medicis quotidie obveniunt, dum idem nomen apud diversos authores eundem semper affectum significare arbitrantur, quum tamen, ut inferius late patebit, eadem vox aliud Graecis, aliud Latinis medicis plerumque significet; quae res multum auget negotii difficultatem“.

Manardus e levélben először a régiókhöz kötött betegségekkel, aztán a test egész felszínén előfordulókkal foglalkozik. A fejen levő bajok közül először a *szembetegségek* neveit tisztázza.

A *kötőhártya* megbetegedéseinél a következő nevek voltak használatosak : Taraxis (conturbatio, vacillatio, külső

okok, mint napfény, por okozta megbetegedések, amelyek jóindulatúak, de chronikusan „ophthalmiába“ mehetnek át), ophthalmia, chimosis, lippitudo és psydrakia, mely utóbbi a bőr impetigojának felel meg. — A *cornea* betegségei nala a következők: phlyctaena (phlyctida), ulcera corneae, bothryon, coeloma, argemon, epicauma, proptosis (ruptura, amelynek válfajai: myokephalus=muscae caput, staphyloma, melon és helos); hypopion (onychianak is nevezték a körömhöz való hasonlatossága miatt), carcinoma (a szem kidülledése, mely a rákoknak nyeles szemére emlékeztet; tehát nem azonos a mai értelemben vett carcinomával). — A *cornea* és a *conjunctiva* közös betegségei a hyosphagma (= tarfati Avicenna szerint), plerygon (unguisnak is nevezték), albugo, leukoma, synchisis és a hymenon epanastases (= a szem nagyfoku gyulladása). — Az *uvea* betegségeinek nevei: mydriasis, phthisis, hypochyma (= cataracta, mely a görög írók szerint azonos a glaucomával, amit azonban Manardus nem ismer el), glaucoma (a crystalloideának kékeszölddé váló válása: „fit enim glaucoma ex mutatione crystalloidis ad glaucum.“) — Az *egész szem* betegségei közé tartozik: az atrophia (imminutus oculus Celsusnál), ennek ellenkezője, az ecpiesmos, anthracosis („fekélyes“ bántalma az egész szemnek), strabismus, paralysis. — A *belső szemzúgban* ült az encanthis, rhyas és az aigilops; ez utóbbi egy „abscessus“, mely ha felfakad, epinyctis nevet kap. — *Egyéb szembetegségek*: az epiphora, peribebremenos. — A *szempillák* betegségei: ptylosis, sclerophthalmia, xerophthalmia, emphysema, ankyloblepharon, lagophthalmos, ectropion, psorophthalmia, trachoma (ez a név aeginai Paulustól ered), sycosis (morus), tylosis, hydratis, critha (posthia), hordeolum, chalazion (lapis), susati. A *szempilla-szőrők* betegségei: madarosis, mylphosis, mydosis, dystrichiasis.

Mint látható, Manardus korában már meglehetősen megfigyelték a szem látható részének betegségeit — persze a mélyebb részek megfigyelése, bajaiknak felismerése és egységes áttekintése az akkori ismeretek hiányossága miatt lehetetlen volt.

Manardus a Sanctanna-levélben a fül, nyak, emlők, ivarszervek és végtagok bántalmi után bőven tárgyalja a *bőrbajokat*, azok meghatározását és a rokon folyamatok csoportosítását. Hippocrates, Celsus, Galenus és ezek nyomán az arab írók is behatóan foglalkoztak már ezekkel, ők azonban csak adathalmazt hoztak össze, azonban Manardus érdeme a bőrbajok *kritikai csoportosításának* első kísérlete. Ő ugyan még a nedvek zavarából származtatta e betegségeket, de már észrevette, hogy soknak közülük kedvenc lokalizációjuk van. A *bőrbajokat* morphologiai és aetiologiai alapon *tumorokra, ulcusokra* és a csupán rútitó felületen *elváltozásokra* osztja.

A bőrbetegségek morphologiai és aetiologiai osztályozása Manardus szerint.

I. TUMORES.

1. Nagy tumorok:

A) **Levegőtől eredő**: Emphysema

B) **Nedvektől eredő**:

a) **meleg nedvtől**:

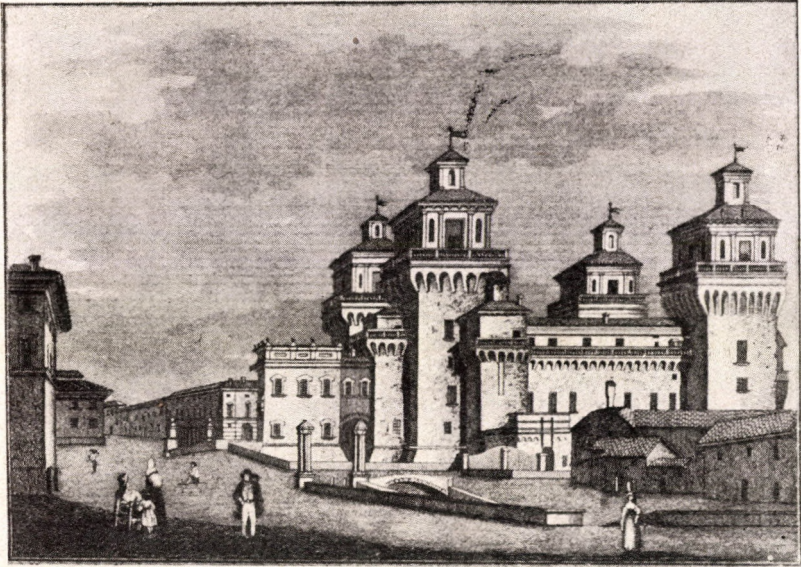
α) **egészséges vértől**: Phlegmonon (inflammatio), rancula, gangraena (sideratio), anthrax (carbunculus, pruna, ignis Persicus), aneurysma, (emporisma, mater sanguinis).

β) **epétől vagy meleg és híg vértől**: Erysipelas (ignis sacer), herpesek (formica), phlyctaena, psydrakia, phygethlon (panus), phyma (termintho, helcodes pustulae, althohoinum), dothien.

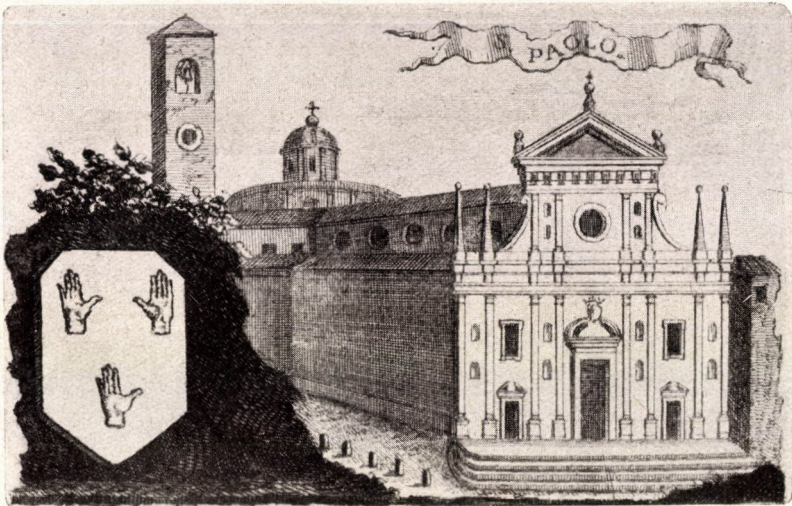
b) **hideg nedvtől**:

α) **híg nyáktól**: Oedema (laxus tumor, undinia), scrophula (struma, choerades), aposthema (selea, nodus), [melynek válfajai a steatoma, melikeris, atheroma, hideg dubelet, ganglion.]

β) **sűrű nyáktól és fekete epétől**: Skirron (durities, sephiros), cancer, lepra, lepra Graec. (psora), elephantiasis Arabum, verruca (porrum), [melynek válfajai az acrochordon, myrmekion helos, callus, tyllus], vena medeni.

CASTELLO.

MANARDUS SIRHELYE.
SZENT PÁL TEMPLOM.

c) kevert nedvektől: Phlegmone erysipelatoses és phlegmone et erysipelas.

2. Kis tumorok:

Ecthyma, ephelides, epinyctis, glandulosae pustulae, hydroa, ionthos, lichen, mentagra, morbilli, papulák, pustulák, pustulae lacteae, pustulae liventes terminthi, variola.

II. ULCERA.

Abscensio, achores (lactumen), aposyrma (= desquamatio Plinii), attritum, cancer ulceratus, caverna, cheironia, dysoda, excoriatio, ficus, fissa, fissura, fistula, formica corrosiva, herpes comedens, herpes esthiomenos Avic., ignis sacer Celsi, ignis sancti Ignatii, intertrigo, keria (saphatum Avic.), kolpos, lupus, malum nostrum, noli me tangere, noma, phagedaena, pladara, racodes, rhagas, rhima, scissa, sepedon, sinus, sphacelos, syrinx, telephia, therioma, thymium.

III. DEHONESTATIONES.

Alopecia, calvities, cicatrices nigrae, cutis vitia, icterus, maculae albae, melaniae, livores, ophiasis (tyria), pityra (furfur), rugae (rytides).

*Bloch*¹⁷⁶ és *Portal*¹⁷⁷ Manardusnak lőérdemét egyes új kórképek felállításában látják. *Nékám*¹⁷⁸ szerint Manardus mindenk előtt ama nagy fogalomzavar ellen küzdött, mely a lepra Graecorum = régiiek scabiese = mai psoriasis, a lepra Arabum = elephantiasis Graecorum = poklosság, az elephantiasis Arabum = mai filariosis és a psora = mai scabies elnevezései körül fennállott, továbbá „rajta volt, hogy az a nagy zűrzavar, mely az elnevezések terén uralkodott, eloszoljon. E célból részben új elnevezéseket ajánlott (*lupus: quasi lupus famelicus proximas sibi carnes exedens*), részben megmagyarázta a régiéket¹⁷⁹ vagy kiküszöbölésüket indítványozta. Sokszor sikerült is ez neki; hogy ma már nem használjuk az akkor még divó tyria, phalacrosis, saphatum, kyria, alphos, albaras, leuké, bothor stb. neveket, sok tekintetben az

ő érdeme. Másokat jóknak ítelt, ezek ma is divnak, ilyenek az ophiasis, cancer, elephantiasis, dracontiasis, ichthyosis, sauriasis, ranula — mint látjuk, a legtöbb a zoológiából van merítve. Manardus mint therapeuta is kiváló lehetett; sokat kísérletezett; figyelembe vette a népies szereket“.

A Nékám által idézett ezen nevek azonban csak példák Manardusnak a dermatologiai purifikáló szerepére. Kivülük még sok más elnevezést is tisztázott, így pl. Manardus hívta fel a figyelmet arra is, hogy az akkoriban használatos *stomatoma*, *meliceris*, *adipinus nodus*, *talpa*, *testudo*, *glandulae*, *nata*, *napta* nevek mind az *atheroma* elnevezés synonymái; a *carbunculus* megjelölésére szolgáló synonymok: *anthrax*, *pruna*, *ignis Persicus*; az *erysipelas* elnevezés mellett az *ignis sacer*, *herpes phlyctaenodes*, *herpes comedens*, *formica corrosiva*, az *icterus* értelmében pedig a *morbis regius*, *arquatum*, *aurigo*, *fellis suffusio*, a *sudamina* szó helyett *hidroa*, *papulae sudorum*, *planta noctis*, *desudationes* és *elhasapharus* volt használatos. A bőrvérzések addigi nevei: *sugialltio*, *sanguis mortuus*, *mortui morsus*, *diaboli morsus*, *livores*, *vestigia percussionis* és *pehiomata*. Azonos folyamatot jelöltek a *vitiligo*, *leuce*, *morphaea*, *alphos*, a *Hali Abas* féle lepra és az *albaras*; *verruca* helyett némelyek a *porrum*, *myrmekia*, *thymum* (*thymium*), *tusium*, *tarsacum*, *cornua* vagy *almismar* kifejezést alkalmazták.

E purifikáló, egyszerűsítő kritikának igen nagy hatása lehetett; tömérdék nehézség megszűnt, tisztultak a fogalmak. Alig lehet tehát vélelenni tekinteni, hogy Manardus után egyszerre megindult a dermatologiai szakirodalom: 1572-ben megjelent az olasz *Mercurialis*, 1600-ban a magyar *Jessen*, 1630-ban a német *Hafenreffer* munkája; mindezek sokat köszönhetnek Manardusnak, akire sokszor hívatkoznak is.

A bőr betegségeinek gyógykezelésére néha részletesen kiterjeszkedik Manardus. Egyik levelében¹⁸⁰ *Petrus Carnicer* udvari orvosnak és bolognai orvostanárnak tanácsot ad, hogy miként kezelje a fejedelemnek 7 éves, lactumenben szenvedő fiát. Ezt a bajt Manardus csak

„foeditas“-nak, nem betegségnek tartja és az achorok, kérionok, pszdrakiák csoportjába sorolja, mely főleg a szopós gyermekeknél, túltáplálás, sok tej és sós nyák miatt lép fel és a későbbi korig is lappanghat és kiújulhat. Manardus itt kétségtelenül átérezte a mai exsudatív diathesis conceptioját és csak logikus, hogy ennek gyógykezelésében a fősúlyt a diatára nem pedig az adstringens és hűsítő külső szerekre fekteti. Manardus tehát rheum, syrupus rosaceus, senna, polypodium és manna tartalmú hashajtót javasol. A beteg felszint lapathum, fumaria és ürmös főzetével, majd rheum ponticum ecetes oldatával borogattatja, végül pedig keserű mandolaolajat, fehér szőlő gyökerének nedvét és ólomoxydot tartalmazó kenőccsel keneti.

Benedictus Portus, modenai patriciusnak *pruritus genitalis* ellen a következő kenőcsöt rendelte:¹⁸¹

Rp Album duorum ovorum recentium

Succi Sempervivi

Olei rosacei *singulorum uncia*

Farinae fabarum *uncia semis*.

Cuncta in mortario plumbeo tamdiu

agitentur donec congrue crassescant.

Egy 37 éves nő genitáliáin 6 év óta erős viszketés, maró kifolyás, nedvezés és papulás kiütés lépett fel. Manardus heíyesen az uterusban keresi a baj eredetét (*pruritus uteri*!), ezt viszont a vér epetartalmára (*icterus*), illetőleg a máj megbetegedésére „túlmelegedés“ vezeti vissza. Gyógykezelése céljából fél font vér lebocsátását, piócázást az anus körül, a májtájék bekenését és egyebek között az alábbi hashajtó bevételét javasolta.¹⁸²

Rp Senae *uncia una*

Seminum Lactucae

Seminum Intybi *ana uncia semis*

Bulliant in unciis sex aquae Nymphaeae (id est Nenuphari) donec tertia pars sit consumpta ;
abjectisque herba et seminibus in decocto solvantur

Liquoris Siliquae Aegyptiae quam Casiam vocant
drachmae sex

Rhei barbarici *drachma una*. Fiat potio, quae in aurora bibatur.

A felvakart külső genitáliákat vörös borral borogattatta és felváltva a következő kenőccsel kenelte :

Rp Olei rosacei omphacini
 Olei Nenupharini
 Succi Solani *ana uncia una*
 Pulvis lithargyri
 Cerussae
 Hellebori albi *ana drachma una*.

Ézt a kenőcsöt a Hebra féle Ung. diachylon ősének tekinthetjük. Az életmód tekintetében szigorú étrendet, a hátontekvés elkerülését, hideg fürdőket és lemosásokat, a karokkal végzendő testgyakorlatot rendelt.

* * *

Ha az ilyen intézkedések szellemébe behelyezkedünk, látjuk, hogy mennyire felfogta Manardus a bőrbetegségeknek az egész szervezet általános állapotától való függését, amit ő a test nedveinek egyensúlyi zavarával fejezett ki. Ehhez képest a betegség okát valami *autointoxicatióban* látta, a gyógykezelésnél tehát a betegséget okozó anyag eltávolítására és az egyensúly rendbehozatalára törekedett, amit általános egészségügyi intézkedésekkel, jó étrenddel, érvágásokkal, hashajtással és a vérnek teák és izzasztások által való kimosásával igyekezett elérni. — A *nedvező bőrbajok* ellen a kenőcsös kezelést borogatásokkal váltogatta; ezeknél adstringensekül ólomvegyületeket, ecetet és csersavas anyagokat használt. — Mindezek kétségtelenül igen józan megfigyeléseken alapuló, előítéletektől mentes elvek, amelyekkel messze megelőzte nem a régi mesterek *szelleméhez*, de a régi iratok *betűihez* ragaszkodó kortársait. Igaz, hogy javaslatok sokszor bizarroknak látszanak, de ne felejtjük el, hogy mily szegényes eszközök állottak neki rendelkezésére, hogy évezredek előítéletek, babonák, tévedések és népszokások állottak vele szemben; talán túl is kellett lőnie a célon, a renaissance élvezeteket hajhászó, a testi gyönyöröknek élő korában, hogy a kívánt eredményt elérje. Neki az akkori emberekhez, az akkori szokásokhoz kellett iga-

zódnia és ismerjük el, hogy az olyan korban, amikor harminc fogásos ebédek járták, már nagyon erős megszorítást jelentett az olyan előírás is, melyet mai szemmel nézve, Apponyi Sándor „szakácskönyvnek” nevez.¹⁸³

* * *

Még nagyobb jelentőségre tett szert Manardus, mint syphilidologus, amit azonban napjainkban már szintén elfelejtettek. Az ő korában a syphilisnek még a mainál is nagyobb jelentősége volt. Ezért mondja *Nékám*,¹⁸⁴ hogy „Némely századnak jellemző betegségei voltak. A XIII. században a lepra, a XIV.-ben a pestis, a XV. és XVI.-ban a syphilis és sudor Anglicus az állam és a család életebe épen annyira belenyúltak, mint ma a tuberculosis és holnap talán a rák. Mint közérdekű tárggyal, a syphilissel még nem orvosok is behatóan foglalkoztak. *Ulrich von Hutten* (1488—1523) némethumanista, *Grünpeck József* költő (1496), *Widmann János* matematikus-orvos (1497) stb. könyvet írtak róla, hogy saját kárukon szerzett tapasztalatokkal és a bajuk ellen alkalmazott gyógyszerekkel kortársaiknak segítségükre lehessenek. A már ismételten említett *J. F. Pico*¹⁸⁵ a század legfőbb bajának mondja a syphilist, Manardus pedig a századot miatta „infelix saeculum”-nak nevezi.¹⁸⁶ *Sardi* a syphilis felléptével, mintegy korhatárral fejezi be *Historie Ferrarese* című művét.¹⁸⁷ *Hieronymus Fracastorius* (1483—1553), akivel Manardusnak vitája volt, egy hőskölteményt írt a *syphilisről* latin nyelven, amellyel önmagát is megörökítette a szépirodalomban és a syphilisnek is megadta a ma használatos nevét. *Grünpeck József* pedig, Maximilián császár udvari költője, a syphilis kitérésében a világtörténelem hét legnagyobb eseményének egyikét látta.

Manardusnak fontosságát a syphilidologia terén az adja meg, hogy ő a járvány kitérésekor és elterjedésének első éveiben már mint neves orvos a helyszínén működött; leveleiben tehát saját, közvetlen tapasztalásai alapján, mint illetékes szakember és mint szemtanú nyilatkozik. Ebben a tekintetben főleg a *Sanctanna* sebészhez, *Mellerstadt* orvostanárhoz, *Tomicki* püspökhöz és *Campegio* bíborshoz írt (1472—1539) egy-egy levele fontos.

Manardus felfogásának méltatásánál tudnunk kell, hogy az 1495. évi syphilis-epidemia kitörésekor az egész orvosi világ tanácstalanul állott ezzel szemben. Először összetévesztették az akkor már megritkult *leprával*. Manardus erre világosan mondja: „Arra is kell vigyázni, hogy egyes újabb írók nyomán a francia betegséget *elephantiasis*nak ne tartsuk. Mert, mint alább, Isten segítségével ki fogjuk mutatni, új ez a franciának nevezett betegség és mert új, nincs is régi elnevezése.”¹⁸⁸

Az akkori orvosok a járvány felléptét a legkülönbözőbb okokból származlatták. Theologiai és astrologiai okoskodások váltakoztak gondos megfigyelésekkel. *Leonicensus a levegő forróságával és nedvességével* magyarázta a járványt.¹⁸⁹ Erre Manardus kijelenti, hogy nincsen semmi köze ennek a betegségnek a levegő nedvességéhez vagy egyéb sajátságához.¹⁹⁰ Tehát téved Leonicensus. Manardus meg is mondja mindjárt a betegség igazi okát: „Ezt a nagyon rossz betegséget ritkán szerzi az ember másként, mint *fertőzés útján* és nem bármely szervén, hanem leginkább a *nemi szerveken*.”¹⁹¹ Még pedig ez a fertőzés egy, a *cohabitacionál* szerzett genitális fekély következtében támad. A francia betegség rendesen közösülés alkalmával fertőzés folytán jön létre, rosszindulatú pusztulákkal kezdődik, amelyek leggyakrabban a nemi részeken fordulnak elő, később a test felszínének egyéb részein, leginkább a fejen lépnek fel. Koronkint acut symptomákkal bir; később a betegség a belső szervekbe jut és főleg éjjel jelentkező izületi és csontfájdalmakat, továbbá beszüremkedett szélű tályogokat és csontig hatoló, hosszú ideig fennálló makacs, recidiváló fekélyeket okoz.¹⁹² — A gyógykezelés főszere a higany, mely azonban a szájban a morbus Gallicuséhoz hasonló sebeket okozhat. Hátránya, hogy erősen mérgező, pedig ha vele gyógykezeltünk egy beteget és az recidivát kap, mégis vissza kell térnünk a higanyhoz. Ezért a higany helyett ajánlatos a *lignum Indicum*.¹⁹³

Manardus tisztában volt azzal az ellentmondással amely e betegségnek a fertőző jellege és új volta között ennáltni látszik, amit azonban elsimít az a felvétel, hogy

a betegség külföldről hurcoltatott be, még pedig Columbus hajói által az ujonnan felfedezett spanyol szigetekről.¹⁹⁴

Manardus tudatában volt annak is, hogy az ő világos és határozott véleménye sokban hozzájárult a morbus Gallicus megismertetéséhez; 1500-ban maga mondja, hogy ő e betegségnek hat fontos tulajdonságát fedezte fel; ez az érdeme tényleg elég ahhoz, hogy Manardus neve a syphilidologia történetében mindenkorra helyet kapjon.¹⁹⁵

* * *

Manardus működését több szempontból méltatuk: mint felvilágosodott embert, kiváló tanítót, figyelmes észlelőt, jeles orvost, az orvostudománynak egyik systematikusát és a syphilidológiának egyik megalapítóját.¹⁹⁶ Mint tanár az ifjúság barátja, aki azt szüntelenül lelkiismeretes és alapos *tanulásra*, eredeti művek olvasására, önálló kritikával folytatott búvárkodásra buzdította. Mint tudós az arab írók és az astrologusok tévedései ellen küzdött. Mint dermatologus a *bőrbajokat rendszerbe foglalta* és az *elnevezések zűrzavarát* kritikailag tisztázta. Mint syphilidologus a syphilis újkeletűségét, sexualis jellegét és fertőzés útján való terjedését és a higany ártalmát hirdette. A gyógykezelés tekintetében nagy súlyt helyezett a diaetetikára, elvetette a túlzásokat, felismerte a higany veszedelmességét és a szervezet kimosásának detoxinizáló értékét sejtette. Manardus nagy tudású, haladásra törekvő, előítéletől, babonától mentes előfutárja a modern természettudományi gondolkodásnak.

Hatalmas barátainak és befolyásos betegeinek bizalma, az európai tudósvilágnak iránta tanusítói elismerése és tisztelete, a magas pozíció, az anyagi gondoktól független, gondtalan élet, amelyben mint orvostanár és udvari orvos élt, nem tették őt elbizakodottá,¹⁹⁷ vagy gerinctelen gögös udvaronccá, hanem mindvégig megmaradt mint mintaképe a zárkózott, komoly, szorgalmas, puritán életű tudósnek.

* * *

Legyen szabad végül, munkám befejeztével *Nékám* professzor úrnak hálás köszönetemet lerónom, hogy e

thémának feldolgozásával megbízott, hogy lehetővé tette klinikáján és külföldi tanulmányút segélyével Párisban és Londonban is az adatgyűjtést és hogy bölcs tanácsaival segítségemre volt.

Johānes Heinardus Ferrariensis Martino Meller
stadl ducali p̄bisco salutem dicit.

Postidie q̄ defensio tua Symonisq; pistozis
accusatio ad nos puenit. forte cōgigit ut vna
cū p̄ncipe meo in suburbanā villā secederē.
Tuli igit̄ vtrosq; libellos meoz; tum natura
īp̄a stitit; alioquin nouitatis: tum ne in ocio
penitus essem sine negotio. Hosq; cursim p̄imo atq; fere
sine interspiratiōe p̄legi. Dehinc occipi relegere cūctant;:
in terq; legendū (qm̄ nō erat tūc in quo me melius exerce-
rem) notavi quocūq; in Symonis lib: occurrerēt in qb̄
aliter atq; ille sentirem. Nō minori sc̄z venia rep̄benturus
Symonē q̄ ille rep̄bēderit leonicenū. Has ego annot ac-
unculas ad te mitto: nō q̄ si rem egregiā aut te dignā: s̄ ve-
luti monumētū quoddāz mei in te amozis: atq; ut ex mea
erga te beniuolētia vera cōstet amicitia. L̄ciliauerāt em̄
te mihi dudū cōmunita studia: z tua in p̄ncipē meū: virū
vel doctrina vel morib;: vel vtrosq; incōparabilē: explorā-
ta mihi iam p̄zidē obseruātia. Nec aliud putabā deesse ad
n̄fam amicitia: nisi ut te amari a me cognosceres. Quō si mi-
hi p̄is presiterit lucubratiō: quū ex se nō placeat vel vno
hoc officio satis placebit. Et igit̄ ab eplā sumam̄ inīcium
Symon Galeni et Petri Apōn. (vulgo L̄ciliatorē quez
dicit̄) auctoritati inuixus eos medicos redarguit q̄ curā
noīm habēt. In qua q̄dem rep̄bēsiōe mihi ip̄e rep̄bēsiōne
carere nō videt̄. Siq̄dez Arestonle testē: q̄ nominū vires
ignorāt z seip̄os sepe numero z alios fallūt. Et ut scripsit
Aucenna: ad vocū considerationē dicit nos necessitas.
Quot em̄ errata in medicina in p̄bia: in sacris l̄ris: ob so-
lam vocū ignorātiā videm; ac cadere: Atq; ut ex multis z
fere innumerabilib; pauca afferant̄. Un̄ est q̄ recentiores
medici ad diutinū puerperii z sciēdos mēses Silique egi-
ptie corticē exhibēt: nulla ad aperiēdi seu puocādi faculta-
te p̄ditū: nisi q̄ cognominatiōe ip̄a decepti q̄ sc̄z ea siliqua
vulgo L̄assa fistula dicit̄ vere castie vires sūt cū stōie in il-
lā trāsm̄dūt. Quid Aucēne secūdū de medicina volumē:
Dioscoudis antiquā interpretationē: Serapionis lib:z de

De cura no-
minū.
Aris.

Aucenna.

Errores qui
dam recēcio-
rū medicoz

MANARDUS LEVELE
MELLERSTADTI POLLICH MÁRTONHOZ
(Incunabulum.)

IRODALOM.

1. *Fielding H. Garrison*: An Introduction to the History of Medicine. Philadelphia and London, W. B. Saunders Company, 1922. 175 és 231—232. old, Továbbá Henschel, Janus, Breslau, 1846, 186—223. old.

2. *Puschmann—Neuburger—Pagel*: Handbuch der Geschichte d. Medizin. Jena. 1902. II. 3. old.

3. F. H. Garrison: l. c. 185. old.

4. *Ign. Chrzanowski*: Historia Literatury niepodleglej Polski Warszawa, 1920. 30, 53, 69. old. Miechowita Mátyás mint syphilidologus is ismert volt korában (Nékám: A magyar bőrgyógyászat emlékeiből, 57, 58. old.)

5. *Eugène Müntz*: La renaissance en Italie et en France, Paris, 1885. Az olasz haladás . . . . . non seulement transformé l'Italie, mais encore gagné plusieurs contrées voisines, telles que la Hongrie, sous les auspices de l'immortel Mathias Corvin (443. old.)

6. *Celtes Konrád* életrajzára vonatkozólag lásd: *Dr. Joseph Aschbach*: Die früheren Wanderjahre des Conrad Celtes. Wien, 1869. Proksch szerint (Die Geschichte d. venerischen Krankheiten, Bonn. 1895. II. k. 154. old) Celtesnek syphilise volt. Még egy „Sodalitas Literaria Baltica” szervezésén is fáradozott Celtes, amidőn 1491-ben Lübeckben járt,

7. *Pollich Márton*, III. Frigyes szász fejedelem udvari orvosa, akit kortársai „Lux Mundi” elnevezéssel tiszteltek meg.

8. *Fógel József*: II. Ulászló udvartartása, Budapest, és II. Lajos udvartartása, Budapest.

9. E kor háborúira, járványaira és erkölceire vonatkozólag lásd *Guicciardini*: La Historia d' Italia, 1583. Vinegia; *Gruyer*: L' Art Ferrarais à l' époque des Princes d' Este, 1897.; *Jacob Burckhardt*: Renaissance, traduit par Schmitt, Paris, 1906.

10. *Manardus*: Epist. Med. Lib. II. ep. I.

11. idem, Lib. VII. ep. I.

12. idem, az Epist. Med. 1521-iki kiadásának zárszavában.

13. idem, a Mesue féle Simplicia befejezésében.

14. *Goethe*: Italienische Reise, 1786, október 16.

Dickens: Pictures from Italy.

15. *Manardus*: Epist. Med. Lib VII. Ep. I.

16. Atti e memorie della RR. Deputazioni di Storia Patria per

le provincie Modenesi e Parmesi. Vol. I—VIII. Volume terzo. Modena, Carlo Vincenzi, 1865. fol. E müben *Bonaventura Pistofolio*, I. Alfonso titkára, aki őt Párisba is elkísérte, írta az idevágó fejezetet.

A ferrarai udvari életre vonatkozólag a már említett Gruyer féle művön kívül az adatokat részben a következő helyekről vettem. *G. Gardner*: *Dukes and Poets in Ferrara*. London, 1904, 8°; *Casimir v. Chledowski*: *Der Hof von Ferrara*, Autorisierte Übersetzung aus dem Polnischen von Rosa Schapire, Berlin, 1910, Verlag Julius Bard.

17. *Marco Antonio Guarini*: *Compendio Historico dell' origine, accrescimento, e prerogative delle Chiese, e luoghi pii della Citta e Diocesi di Ferrara*, 1621. Ferrara, Heredi di Vittorio Baldini. 8°, 173. old.

18. E templom történetével foglalkozik továbbá: *Gustave Gruyer*: l. c. I. k. 339. old.

19. *Antonio Frizzi*: *Memorie per la storia di Ferrara*. 4°, Ferrara, per Francesco Pomatelli, 1791. A 146. oldalon a *Chronica parva Ferrariensiss*zel kapcsolatban a Manardus családot említi; a 138. oldalon: *Riporto in secundo luogo una iscrizione la quale si trova nella nostra Università, e che denota l' edificazione di una Chiesa per la cura di Ottolino Mainardi, la quale si può leggere così: 1298. Facta hec Ecclesia pro anima Domini Otolini de Maynardis.*

20. *Giovan-Battista Girdi*: *Commentario delle cose di Ferrara Tradotto per Lodovico Domenichi*. Venetia, appresso Giovanni de Rossi 1556. 12°, 52. old.

21. *Ferrara d' Oro imbrunito dall' abbate Antonio Libanori*. Parte terza. Ferrara, 1674. Nella stampa Camerale. Folio, 130. oldalon a címer és a szöveg.

22. *Giannandrea Barotti*: *Memorie istoriche di letterati Ferraresi*. Ferrara, 1777. A 247. oldalon. Barotti az 1746-ban alapított és 1753-ban megnyitott ferrarai városi könyvtár első igazgatója volt. (*Gruyer* l. c. I. k. 370. old.) Beható tanulmányozásra nagyon érdemes.

23. *Ferrante Borsetti*: *Historia almi Ferrariae Gymnasii, pars secunda*, Lib. I. 80—82. lap.

24. *Stephan Weszprémi*: *Succincta Medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia*. Lipsiae, ex officina Sommeria, 1774. Centuria prima, 104. old. és Centuria tertia, Deces III. Viennae, 1787, 407. old.

25. *Nékám Lajos*: *A magyar börgyógyászat emlékeiből*, Budapest, 1908.

26. *Hermann Conringius*: *In universam artem Medicam singulasque eius partes introductio*. Helmestadii, 1687, 4°, 52. old.

27. *Gerardi Joan. Vossii et clarorum Virorum ad eum Epistolae*, Londoni. Adiel Mill, 1690, fol. 332. old.

28. *Manar*. Ep. Med. Lib. XVIII. ep. 6.

29. *Giacinto Gimma*: *Idea della storia dell' Italia Letterata esposta*. Napoli, 1723. 4°, II. k. 578. old.

30. *De morbis venereis*, Auctore *Johanne Astruc*, Lutetiae Parisorum, apud Guillelmum Cavalier, 1740, Tomus II., 631—633. oldal.

31. *Eloy*: Dictionnaire Historique de la Médecine. A Mons; 1778. III. kötet, 145. oldal.

32. IX. Calend. Augusti, qua die primum in lucem editus sum anno ante hunc MDXXXIII. primo supra LXX.

33. *Manar*. Ep. Med. Lib. XIX., ep. 5.

34. ibidem, Lib. II. ep. 1.

35. ibidem. Lib. IX. ep. 1.

36. ibidem. Lib. XIV. ep. 3.

37. *Hippolytus Obicius*: De nobilitate medici contra illius obrectatores. Venetiis, 4°—, apud Robertum Meietum, 1605, 78. oldal.

38. *Borsetti*, l. c.

39. *Manar*. Ep. Med. Lib. III. ep. 4.

40. idem, Lib. XVIII. ep. 6.

41. idem, Lib. IX. ep. 3.

42. Meghalt 1494. november 17, 37 éves korában Firenzében. Lásd: *Domanovszky Endre*: A renaissance kori bölcelet története. Budapest, 1890, Franklin Társulat, 8°, A 104—122. oldalon tárgyalja Johannes Picot.

43. *Joannis Francisci Pici* Mirandulanae Domini et Concordiae comitis 1520-ban megjelent *De Uno et Ente* című műve után van *J. F. Pico*: *De Studio humanae et divinae philosophiae*. Ennek lib. II.-ben a *De Ente et Uno*-ban Manardusra hivatkozik, aki bizonyíthatja, hogy Pico theologiai munkájával nem akarja Faventinust megbántani: *Scripsimus etiam invite quod et Joannes Mainardus noster et . . . . stb. testari possent.*

44. *Gruyer*: l. c. II. kötet, 62. oldal.

45. *Girolamo Tiraboschi*: *Storia della letteratura Italiana*. Milano. 1824, Tomo VII. 951. oldal.

46. *Joannis Francisci Pici* Mirandulae Domini et Concordiae Comitis Epistolarum libri quatuor. Fol. in *De rerum praenotione libri novem*. Argentorati, 1506, 1507; apud Joannem Knollochum. Az I. könyvben két levél van Manardushoz.

47. ibidem, lib. II.-ben.

48. *Manar*. Ep. Med. Lib. X. ep. 1.

49. ibidem, Lib. XIII. e. 1.

50. Tomicki Péter életrajzával foglalkozik: *Wiadomosci historyczno—krytyczne przez Józefa Maximiliana Hr. z Teczina Ossolinskiego*, Tom IV. Lwów, 1852. a 222—238. oldalon. Továbbá *Rocznik Towarzystwa naukowego z uniwersitetem krakowskim polaczonego*, w Krakowie, 1821. A VI. kötet 143—196. oldalán. Tomickivel foglalkozik még a következő mű: *Vitae Antistitum Cracoviensium per Simonem Starovolscium*. Cracoviae, 1655, a 201. oldalon. Gams szerint (*P. Pius Bonifacius Gams*: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*, Ratisbonae, 1873.) Tomicki Krakóban 1522—1535. október 12-ig volt püspök, amikor meghalt. Ossolinski szerint ellenben október 29-én halt meg. Manardus utolsó levele hozzá október 26-áról keltezett. Tomicki Lipcsében is tauult.

51. *Huszti*: Celio Calcagnini in Ungheria, „Corvina,” Budapest, 1922, jan.—jun.

52. *Manardus*; Ep. med. Lib. XV. ep. 3.

53. *Barotti*; l. c. Lilio Giraldi, 278. oldal.

54. Epistolae Calcagnini in Opera *Calcagnini*, Lib. VII. 80. oldal.

55. *Johannes Cuspintanus*; Congressus ac Celeberrimi Conventus Caesaris Max. et Trium Regum Hungariae, Boemiae et Poloniae. In Vienna Pannoniae, mense Julio Anno 1515. facti brevis ac verissima descriptio. 4°.

56. A pozsonyi tájálkozást *Astruc* is említé idézett művének II. kötetében, a 611—612. oldalon. *Manardus* Pozsonyban *Calamus cdo-ratust* látott: Ep. med. VIII. 1.

57. Epistolae Medicinales Lib. XIV. 4.: „in iuventa quidem, in quae ego Reverendam suam dominationem Vinnae et Pisonii vidi....”

58. Epist. med. XV. 3. sed desyderium hoc meum in Pannonia primum retardavit quod inter illam gentem et Gallicam rara admodum erant commercia.

59. Epist. med. IX. 3.

60. Epist. med. VIII. 1.

61. Epist. med. VII. 4.

62. Epist. med. V. 1.

63. Epist. med. XIII. 4.: Vidi nanque in inferiore Pannonia, quae ad Graeciam vergit, multo nostris pinguiores et sapidiores. Vagyis e vidéken is járt.

64. Epist. med. XIV. 4.

65. Epist. med. VI. 4.

66. Epist. med. IX. 3.

67. Epist. med. XVI. 5.

68. *Georgius Wernher*: De admirandis Hungariae aquis Hypomnemation. Viennae, 1551. 5. lap. *Nékám* idézett művének 13. lapján.

69. Epist. med. XIX. 2. *Manardus* Leveleiben olaszosan írva 3 magyar szó is előfordul: csíkkal (*cic* Lib. V. ep. 1.), harcra, (*arcchia* Lib. IX. ep. 3.), *torma*, illetőleg *turma* (Lib. XIV. ep. 4 és Lib. IX. ep. 3.).

70. *Fógel József* II. Lajos királyról így ír imént említett művében: „Napokon át délben kelt fel, kamarásai kopogtatás nélkül jöttek-mentek, asztalához ültek és felálltak, amikor nekik tetszett.” Milyenek lehettek a király gyermekkorában a viszonyok és milyen lehetett az udvari orvossal, *Manardusszal* szemben a főurak magaviselete!

71. *Calcagnini* Epistolarum lib. VI. 89. lap.

72. Epist. med. II. 3.; *Calcagnini* a VII. könyvben, a 94. lapon írja *Timotheusnak*: Quod te cum optimo parente incolumis Ferrariam perveneris, gaudeo et gratulor,

73. *Remaclus Fusch* Lymburgensis Illustrium medicorum qui superiori saeculo floruerunt ac scripserunt Vitae. Parisiis, 1541. 8° apud Petrum Gromorsum.

74. *Eloy*: l. c. III. kötet, 145. lap.

75. *Erasmus Rotterdamus*: *Epistolarum Opus*. Basileae, 1558. A 735. lapon.

76. Egyik művét e dolgozatom megírásánál fel is használtam. Manardusnak tanítványa volt *Euricius Cordus* is, aki Siemershausenben (Hessen) született (élt 1486—1534), Marburgban tanár, végül pedig Bremenben városi orvos volt. Ő a *Valerius Cordus* nevű híres botanikusnak az atyja. (Lásd: *Haeser*: *Lehrbuch der Geschichte der Medicin*, Jena, 1881. II. köt. 18. lap).

77. *Annotatiunculæ Sebastiani Montui artium ac medicinæ doctoris in errata recentiorum medicorum per Leonardum Fuchsium Germanum collecta. Epistola responsiva pro Graecorum defensione in Arabum errata a domino Symphoriano Campegio Composita*. Lugdun. Anno Salutis 1533. 12°, A 48. lapon. E műben több helyen említi Manardust.

78. *Liber de vita et rebus gestis Alfonsi Atestini Ferrariae Principis a Paulo Jovio conscriptus*. Florentiae, Laurentius Torrentinus, 1550 Fol. 59. lapon.

79. *Lodovico Domenichi*: *Commentario delle Cose di Ferrara et de Principi da Este*, in Venetia, appresso Giovanni de Rossi. 16°; a 150—151. lapon.

80. *Epist. med.* XVII. 2.

81. *Epist. med.* Lib. II. ep. I.

82. *Astruc*: I. c. Tomus II. 577—578. lapon. Továbbá; *Simon Pistor*: *Declaratio defensiva cuiusdam positionis de malofranco nuper per doctorem Simonem pistoris disputate*.

83. *Epist. med.* II. I.

84. *Epist. med.* XVII. 2. és VI. 5. Sed magna medicorum pars et hi maxime qui celebriores vulgo habentur, tam male initiati sunt, ut praedicare per compita et fora non vereantur, se malle cum Avicenna, Serapione Mesue ac reliquis, quorum verba pro oraculis hactenus habuere, non recte sentire, quam cum recentioribus, qui medicinam à Graecis fontibus hauriunt, recte,

85. *Pauli Jovii novocomensis medici de Romanis Piscibus libellus*. Roma, 1524. A negyedik fejezetben: *Dicamus igitur sturionem ab antiquis Silurum fuisse appellatum*.

86. *Liber de vita et rebus gestis Alfonsini Atestini Ferrariae Principis a Paulo Jovio conscriptus*. Florentiae, 1550.

87. *Epist. Med.* IX. 5. és I. 4. és II. I.

88. *Gerardus Joan. Vossius*: I. c, 332. lap.

89. *Epistolae Medicinales diversorum auctorum, nempe Joannis Manardi . . . . Nicolai Massae . . . . . Aloisii Mundellae . . . . stb.* Lugduni, apud haeredes Jacobi Juntae, MDLVI. folio. Az 1538. évből keltezett levél a 394. lapon van.

90. *Epist. med.* VII. I. és XVIII. I.: *Corpora videlicet coelestia generali quodam influxu per motum et lumen haec inferiora permutare, praeter hunc vero particulares illas vires, vitae, necis, salutis morbi, ingenii, hebetudinis, virtutum et vitiorum, inopiae, divitiarum,*

famae, infamae, amoris, odii, fortunae demum bonae vel malae effectrices, nec illis adesse puto, nec a magnis (quos tu affers) viris coelo adscriptas credo.

91. Epist. med. I. 2. és IX. 1.

92. Epist. med. IX. 1. A levél Jacobos Galenushoz van címezre.

93. Vitae illustrium Medicorum qui toto orbe, ad haec usque tempora floruerunt, Authore *Petro Castellano* Professore. Antverpiae, apud Guilielmum á Tongris, 1618. 8°, 180. lap.

94. *Paulus Freherus*: Theatri virorum eruditione clarorum tomus posterior; Norinbergiae, impensis Johannis Hoffmann, 1688, fol. Az 1223. lapon a szöveg és az 1208. lapon Manardus képe.

95. *Antonii Musae Brassavoli* medici Ferrariensis in octo libros Aphorismorum Hippocratis et Galeni Commentaria et Annotationes. Basileae, in officina Frobeniana anno MDXLI. fol. a 407—408. lapon.

96. *Symphorien Champier*: Castigationes seu emendationes Pharmacopolarum, sive apothecariorum, ac Arabum medicorum Mesue, Serapionis, Rasis, Alfarabii et aliorum iuniorum Medicorum. 4 könyvben. 8°—, Lugdunum, 1532. Több helyen (Calamus, Cinnamomum, Rheum) ellenzi Manardust. A harmadik könyvben, a 97. lapon: sed hanc opinionem Manardi non tenemus, sed aliud dicimus esse rhabarbarum et aliud rheon antiquorum.

97. Puteanus vagy Dupuy Vilmos grenoblei orvos volt a XVI. században. Egyik műve: Ioannis Mesue Medici praestantissimi, Aloën aperire ora venarum, aliaque similia non pauca dicenda, adversum Joannem Manardum et Leonardum Fuchsium, aliosque Neotericos multos medicos defensio . . . . . *Guilhelmo Puteano* Blangiaco medico civique Gratianopolitano Autore . . . Lugduni apud Germanum Rose. MDXXXVII. 12°.

98. *Leonharti Fuchsi* Scholae Tubingensis medicorum professoris publici libri IV difficultium aliquot quaestionum. Basileae, in officina Roberti Winter, 1540. 8°.—

99. Az Epistolae Medicinales diversorum authorum (Lugdun. 1556) kötetben van *J. Babt. Theodosius* levele (402. lap) Manardushoz, amelyben egy közvetítő véleményt mond az aloë hatásáról. Szerinte: aloë interius assumpta, nisi sit cum ea frenum aliquod, venas aperiat et maxime non lota: exterius vero adstringat etiam sola.

100. Epist. med. VI. 5.; XI. 1. és több levélben még; Mesue előszó.

101. *Hubertus Barlandus* előszava az Epistolák strassburgi, 1529-iki kiadásában a loeweni egyetemi ifjusághoz.

102. Epist. med. XII. 1.

103. *Joannis Pierii Valeriani* Belluensis Hieroglyphica. Francofurti ad Moenum, 1678. apud Kircher. a 421. lapon.

104. Summa quidem ingenii amoenitas tui, raraque admodum eruditio, iudiciumque in omni disciplinarum genere . . . . . cum apud Coelium Calcagninum coenaremus, effecere ut doctissimae illius coenae nunquam immemor sim evasurus.

105. Manardum, te denique esse a manuum ardore divinitus appellatum.

106. *Epist. med. XIII. 1.* : Nostro saeculo corpora humana longe magis quam Hippocratis temporibus morbos incurrunt.

107. *Epist. med. IX. 4.*

108. *Epist. med. XIII. 3.*

109. *Epist. med. XIII. 5.*

110. *Epist. med. XV. 5.*

111. *Epist. med. XV. 4.*

112. *Epist. med. XVII. 1.*

113. *Epist. med. XVII. 6.*

114. *Epist. med. XV. 2.*

115. *Epist. med. XVIII. 5.*

116. *Epist. med. XIX. 5.*

117. *Epist. med. XIII. 1.*

118. *Epist. med. XIX. 5.*

119. *Andreae Schotti Itinerarium Italiae, 12°—, Amstelodami, apud Iodocum Lanssonium, 1665. 222. lap.*

120. Lásd *Borsetti*: l. c. Lib. II. 80—82. lap.

121. *Jacobi Guarini ad Ferrariensis Gymnasii Historiam per Ferrantem Borsettum conscriptam Supplementum et Animadversiones Pars secunda. Bononiae, MDCCXLI. Ex. typ. Laurentii Martelli, 25. lap és Borsetti.*

122. *Io. Battista Pignae Carminum libri IV . . . His adjunximus Caelii Calcagnini Carminum libri II, Venetiis. Ex officina Erasmiana Vincentii Valgrisi, MDLIII. 8°, 209. lap.*

123. E költemények *Borsettiből* vannak véve.

124. A költészetben egyebütt is meg van örökítve *Manardus. Giraldi* a következő *Epigrammát* írta (*Barotti. l. c.*):

Edidit ut quondam Hippocratem natura, Platonemque.

Ille ut corporibus ferret opem, hic animis:

Sic eadem nostra demum hac aetate Manardum

Ediderat, geminam ferret ut unus opem.

Invida sed postquam nobis mors surrupuit illum,

Non est, corporibus qui det opem, atque animis.

Borsetti közli továbbá *Daniel Fini* epigrammáját is:

Stammatis antiqui mea stirps, Podalirius alter,

Caetera fert de me fama, Manardus eram;

Ars perit in proprio, ratus es me vivere forsan,

Mortus quae fuerant si rediviva tuli.

Lilio Gregorio Giraldi is megemlékezik róla *Dialogi duo de Poetis nostrorum temporum* (Florentiae, MDLI. 8°) művének 17. és 117. lapján. Az utóbbi helyen olvasható az *Antonio Thebaldeo* poetae Ferrariensi cím alatt:

— — — — —
Nec nostras audit clades velut ante Manardus,

Dum mutas artes reserat, monumentaque Coi

Docta senis purgat, melioraque sensa reponit.

A halhatatlan *Lodovico Ariosto* pedig *Orlando Furioso*jában (46. ének) írja :

Veggio il Mainardo, e veggio il Leoniceno,

Il Panizzato, e Celio, e il Teocreno.

125. *F. Agostino Superbi* da Ferrara, theologo, e Predicatore de Minori Conventuali : Apparato de gli Huomini illustri della Citta di Ferrara. Ferrara per Francesco Suzzi, 1620, 4°, 74. lapon.

126. *Bibliotheca universalis, sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus* stb. authore *Conrado Gesnero* Tigurino doctore medico Tiguri apud Christophorum Froschoverum, 1545, fol. 435. lapon : obiit autem intra annos forte sex, ut audio.

127. *Remaclus Fusch* : l. c. H. iven.

128. *Joviusnál* : ab aetate formaque florentis juvenis toro dignam. l. c.

129. *Calcagnini* Epistolarum liber VI., 82. lap, liber VII. 94. lap. *Coelii Calcagnini* Ferrariensis protonotarii apostolici Opera aliquot, Basileae, 1544. A Timotheushoz intézett levelek.

130. *Pauli Jovii* Elogia in viror. liter. illustr. Basileae, 1577, 98. lap. Johannes Latomusról a Zedler lexikon írja : ein Canonicus Regularis S. Augustini war gebürtig von Bergen op Zoom aus Brabant, bekleidete die Stelle eines Priors zu S. Trou, und starb zu Antwerpen den 23 Juli im 53. Jahre seines Alters stb.

131. Egy astrologus állítólag megjövendölte volna Manardusnak, hogy egy lyuk fogja halálát okozni. Mint Bayle írja, állítólag Manardus e miatt óvatosan került minden gödröt. Nem tehető fel a felvilágosodott Manardusról, hogy egy astrologus szavát komolyan vette volna, hiszen legfőbb érdeme, hogy megsemmisítő harcot vívott az astrologia ellen.

132. *Menken* : De la charlatanerie des Savans ; traduit en Français. A la Haye, 1721. 205. lap. Menken sem nyilatkozik rokonszenvesen Manardusról.

133. Lásd *Jovius* idézett művét.

134. A 181—182. lapon.

135. *Cronica di Marco Guazzo* etc. Prima editione, in Venetia appresso Francesco Bindoni, MDLIII. fol. 389. lapon.

136. *Pierre Bayle* : Dictionnaire historique et critique. fol. Rotterdam. 1720. III. kötet 1895. lapon bőven, de sértő gúnnyal ír Manardusról. Gottlieb Stollen : Anleitung zur Historie der medicinischen Gelehrtheit (Jena. 1731. 4°) című művének 146. lapján ki is kel Bayle ellen és megvédi Manardust ; Bayle-t nem is akarja Stollen német nyelven idézni, hanem csak franciául : il ne songenoit qu'au sens literal et ne se defioit point de l'alléorique : mais il reconnut par experience que ce n est pas toujours la lettre qui tue et que l'allégorie est quelques fois le coup mortel ; il mourut la nuit de ses nocces pendant le momens de la iouissance et ainsi fut accomplie la Prediction stb.

137. Ennek szövege *Jacobus Guarini* ad Ferrariensis gymnasii Historiam per *Ferrantem Borsettum* Conscriptum Supplementum (Pars secunda Bononiae, MDCCXLI) című művének 25. lapján: Inscriptio in publicis scholis Ferrariae depicta anno 1707. cím alatt olvasható:

Ioanni Manardo Ferrariens. Viro sua aetate in Galeni Doctrina et Arabum censura eminentissimo. Qui medicinam in hoc A. Gymnasio publice professus, eandem, et voce, et scriptis plurimum illustravit Multa in majestate Naturae abdita, et ab hominibus ignorata, primus ostendit, atque in disquisitionem vocavit. Simplicibus medicamentis proprio restituto Nomine, virium potestate asserta, eruditam attulit claritatem. Tanto igitur viro Patriae et Gymnasii decori, et ornamento P. P. Illmi Viri Sapp. Jud. Moderatores, Magistratusq. Sapientum. Anno MDCCVII. die X. Junii.

138. *Guihelmus Puteanus*: l. c.

139. *Portal*: Histoire de l' Anatomie, et de la Chirurgie, Paris, 1770, 375. lap.

140. A táblázatban kimutatott kiadásokhoz irt előszóban.

141. *Remaclus Fusch* Limburgensis: Illustrorum maediorum (!), qui superiori saeculo floruerunt, ac scripserunt vitae stb. Parisiis, apud Petrum Gromorsum, sub Phoenice, 1541, 8°, H. iven.

142. *Caroli Crassi* medici, atque philosophi utinensis Annotatones in Joan. Mesuem de simplicibus. Eiusdem annotationes in Epist. Joan Manardi Ferrariensis stb. Venetiis, ex Typographia Guerraea, 1588, 8°. *Jacobus Bracteolus* előszava.

143. *Marco Antonio Guarini*: Compedio historico dell' origine, accrescimento, e prerogative delle Chiese, e luoghi pii della Citta e Diocesi di Ferrara, 1621. Heredi di Vittorio Baldini, 8°. 174. lap.

144. *Remaclus Fusch*: l. c. A *Herophilus* fejezetben (és mások is) említik, hogy *Manardus Herophilus*nak a pulsusról irt művét is lefordította latinra: hodie praeter libellum de pulsibus quem Io. Manardus vir eruditione vera conspicuus in latinum convertit, nullam suarum commentationum videre licuit. Valószínűnek tartom evvel szemben, hogy ők nem külön munkára, hanem az Epistolák XI. könyvének 1. evelére gondoltak, mely *Galenus*nak a pulsusról irt művét magyarázza, mert a fenti szöveg előtt *Fuchs* így ír *Herophilus*ról: Quem *Galenus* tant fecit ut plerumque einus sententiam probet.

145. (*Ingolstadti*) *Agricola*: Scholia Copiosa in therapeuticam methodum, id est absolutissimam *Claudii Galeni Pergameni* artem medicinalem stb. *Augustae Vindelicorum*, MDXXXIII. 8°.

146. *Claudii Galeni Pergameni asclepiadeae verae veterisque Medicinae instauratoris liber absolutissimus quem τεχνην ιατρικην*, hoc est *Artem Medicinalem* inscripsit stb. Per *Joannem Agricolam Ammonium Medicinarum professorem*. Basileae, Anno MDXLI. 8°. *Agricola* igazi neve *Peurle*, *Gunsenshausenben* született a XV. században, meghalt *Ingolstadtban* 1570-ben. Ugyanitt a görög nyelv és az orvostan tanára volt. Nagyhirű tudós.

147. *Salvus Sclanus*, medicus Neapolitanus: Commentaria prae-

clarissimi in tres libros artis medicinalis Galeni, Venetiis, apud Joarinem Guerilium, 1597. 4°.

148. *Sloane* gyűjtemény katalógusának száma 1407 (1904 évből), Keltézése Basel, 1536.

149. *Garrison*: 1. c. 123. lap.

150. A simplicia végén írja: Hae sunt quae in Pannonia olim margini Simplicium medicamentorum cuiusdam mei, enchiridii, forma, Mesue ad proprium potius quam communem usum annotavi.

151. . . . nullius magis vel mortui vel viventis auctoritati, quam rationibus et veritati credatis.

152. *Epist. med. Lib. XI. ep. 1.*

153. *Remaclus Fusch* idézett munkájának végén, hozzákötve *Catalogus neotericorum medicorum, qui temporibus nostris scripserunt Symphoriano Campegio auctore, 1541.*

154. *Epistola responsiva pro Graecorum defensione in Arabum errata a Domino Symphoriano Campegio Composita. Lugdunum, 1533, 12°. A 16. lapon írja Sebastianus Montuusnak.*

155. *I libri di Gio. Mesue de i semplici purgativi et delle medicine composte Per Giacomo Rossetto, Venetiis, ex Bibliotheca Aldina, 1589. 8°.*

156. *Notizie amministrative, storiche, artistiche relative a Ferrara ricavate da documenti ed illustrate da Luigi Napoleone Cav. Cittadella. Ferrara, 1868. 2. kötet, 404. lap.*

157. A Mesue féle Compositához írt bevezetésben így vélekedik Manardus: Olim enim ipsemet medici sua sibi quisque medicamenta Pomi parabant et parata adservabant, quibus ubi opus esset, pro arbitrio et aegrotantium necessitate uterentur. A quingentis vero plus minus annis citra, ab ipsis medicis non sine aegrotantium (ut mihi videtur detrimento, ad nonnullos hoc negotium devolutum est qui ab ipsis simplicium medicamentorum speciebus, quas veluti suppellectilem et sylvam quandam, ad compositiones parandas in tabernis habent, Speciarrii vocantur.

158. Manardushoz intézett levelek is jelentek meg nyomtatásban. Így elsősorban Calcagnini leveleinek kiadásában több Manardushoz címzett van. *Opera Calcagnini, Basileae, 1544. lib. III., 51. lap; lib. VI., 89. lap; lib. IX., 121. lap. Calcagninának Timotheushoz írt levelei: lib. VII. 94. lap; lib. VI. 82 lap; megjelent továbbá Theodosiustól, J. F. Picotól; Pico levele Manardushoz: Ioannis Francisci Pici Epistolarum libri quatuor. Argentorati 1505. 1506. Lib. I.-ben van a Manardushoz címzett levél. J. B. Giraldi levele: Lettere di diversi huomini illustri raccolte da diversi libri. Fabritio Zanetti Venetiano. In Treviso appresso Fabritio Zenetti, 1603, 8°. A 437. lapon J. B. Giraldi keltézés nélküli levele Manardushoz.*

Symphorien Champiertől két levelet találtam, az egyik kisérő levél a Hortum Gallicum című művéhez, amelyet Manardushoz küldött, a második a válaszlevele Manardus kritikájára (Epist. med. Manardi lib. XV. ep. 3.)

Annotatiunculae *Sebastiani Montui*. Epistola responsiva pro Graecorum defensione in Arabum errata a Domino *Symphoriano Campesio* Composita. Lugdun. Anno Salutis 1533. 12°. Az egyik levél a 26. lapon, a másik alább van.

159. Epistola: medic. Lib. IX. ep. 5.

160. Epist. med. XV. 3. Quem ego librum mecum in itinere individuum comitem habui. Champier Hortum Gallicum című művét is 1533-ban Manardusnak küldte meg bírálattal végett.

161. Epist. med. IV. 1.

162. Epist. med. VI. 4. Gams idézett műve szerint 1510—1514-ig Franciscus de Várda, 1514—1520-ig Ladislaus II. Zalkan volt Vácot püspök (Gams : 1. c. 383. lap)

163. Epist. med. X. 5. Althaeae, alceae, quam alii candetariam, alii haerbam ungaricam vocant.

164. *Franciscus X. Linzbauer*: Codex sanitario-medicinalis Hungariae, Budae, 1852—56. T. I. 140. lap.

165. Epist. med. V. 3.

166. Epist. med. lib. XVIII. ep. 5.

167. Epist. med. lib. V. ep. 1.

168. Epist. med. lib. VII. ep. 4.

169. Epist. med. lib. XVIII. ep. 2.

170. Epist. med. lib. XVI. ep. 1.

171. Epist. med. lib. XVIII. ep. 6.

172. Epist. med. lib. IX. ep. 2.

173. Epist. med. lib. X. ep. 4.

174. Epist. med. lib. XX. 1.

175. Lásd a táblázatot.

176. *Iwan Bloch*: Geschichte der Hautkrankheiten in der neueren Zeit, in *Puschman-Neuburger-Pagel*, Dritter Band, 405. lap.

177. *Portal*: 1. c.

178. *Nékám Lajos*: 1. c. 25. lap.

179. idem 1. c. 42. lap.

180. Epist. med. lib. XVII. ep. 2.

181. Epist. med. lib. VI. ep. 2.

182. Epist. med. lib. XIII. ep. 5.

183. *Apponyi Sándor*: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bucher und Flugschriften. I. Band. XV. und. XVI. Jahrhundert. München, 1903. Jacques Rosenthals Verlag.

184. *Nékám Lajos*: 1. c. 53. lap.

185. *J. F. Pico*: Liber de veris calamitatum causis nostrorum temporum ad Leonem X. Pont. Max. 1519-ben adták ki Mirandolába, de „incognita“ maradt; csak 1860-ban jelent meg újra Ferdinandus Carolius Caesius kiadásában, Mutina, 8°, E kiadás 14-15. lapja.

186. Epist. med. XVI. 3.

187. *Gasparo Sardi*: Historie Ferraresi, 1556.

188. Epist. Med. Lib. VII. ep. 2.: Cavendum et illud ne recentiores quosdam secuti, morbum, qui Gallicus vocatur, elephantiam pu-

temus. Nam ut inferius, Deo dante, ostendemus, novus hic morbus Gallicus vocatus, ut novus est, ita et antiqua caret nuncupatione.

189. Epist. med. lib. VII. ep. 2. Leonicensis definitioja: morbus epidemialis et aestivus, pustulis primum partes obscoenas plerunque dolore, atque faciem praecipue occupantibus ex varia humorum corruptione genitis, propter nimiam aëris in calore, et humiditate praesertim intemperiem.

190. Ibidem: Nihil huic morbo cum aëris vel humore, vel qualitate alia esse commune.

191. Ibidem: Contrahitur morbus hic pessimus raro aliter, quam per contagium, nec quarumcunque partium, sed fere obscoenarum.

192. Ibidem: Gallicus morbus est soluta continuitas, ab exustis humoribus, per contagium fere in concubitu genita, a malignis quibusdam pustulis incipiens, pudenda plerunque, deinde reliquas corporis exteriores partes, caput praecipue inficiens; dehinc intimas partes ingressa, dolores circa articulos et ossa noctu praecipue facit, atque abscessus duros, in pessima adeo ulcera, ut ossa quoque plerunque viciant, post longum tempus desinentes.

193. Epist. Med. XVI. 4.; XVII. 3. Campegio bíboroshoz, illetőleg Tomicki püspökhöz irt levele.

194. Epist. med. VII. 2. és XVII. 3.

195. Epist. Medicinales, II. 1. „notavi ego alias sex in hoc morbo mirabilia: videlicet, quod longus simul ac vehemens; quod noctu magis quam interdiu affligens, quod fere à pudendis incipit et non nisi raro, et per longam valde consuetudinem, per alia membra in alterum transfunditur, quod in pustulas oris desinit, quae etiam applicitis potentioribus remediis concitantur.“

196. Minket magyarokat magyarországi tartózkodása és leveleiben előforduló magyar vonatkozások is érdekelnek, működését tehát e szempontból is méltányoltuk.

197. Epist. med. XII. 5... non enim ego is sum, qui (quod aiunt) mordicus adeo mea dogmata tuear, ut melius sentientibus libenter non acquiescam.

Tanulmányaim közben Manardus nevét életrajzi vagy dermatologiai vonatkozásban még a következő helyeken találtam meg (anélkül, hogy véleményem szerint, még sok helyen egyebütt feltalálható nem volna):

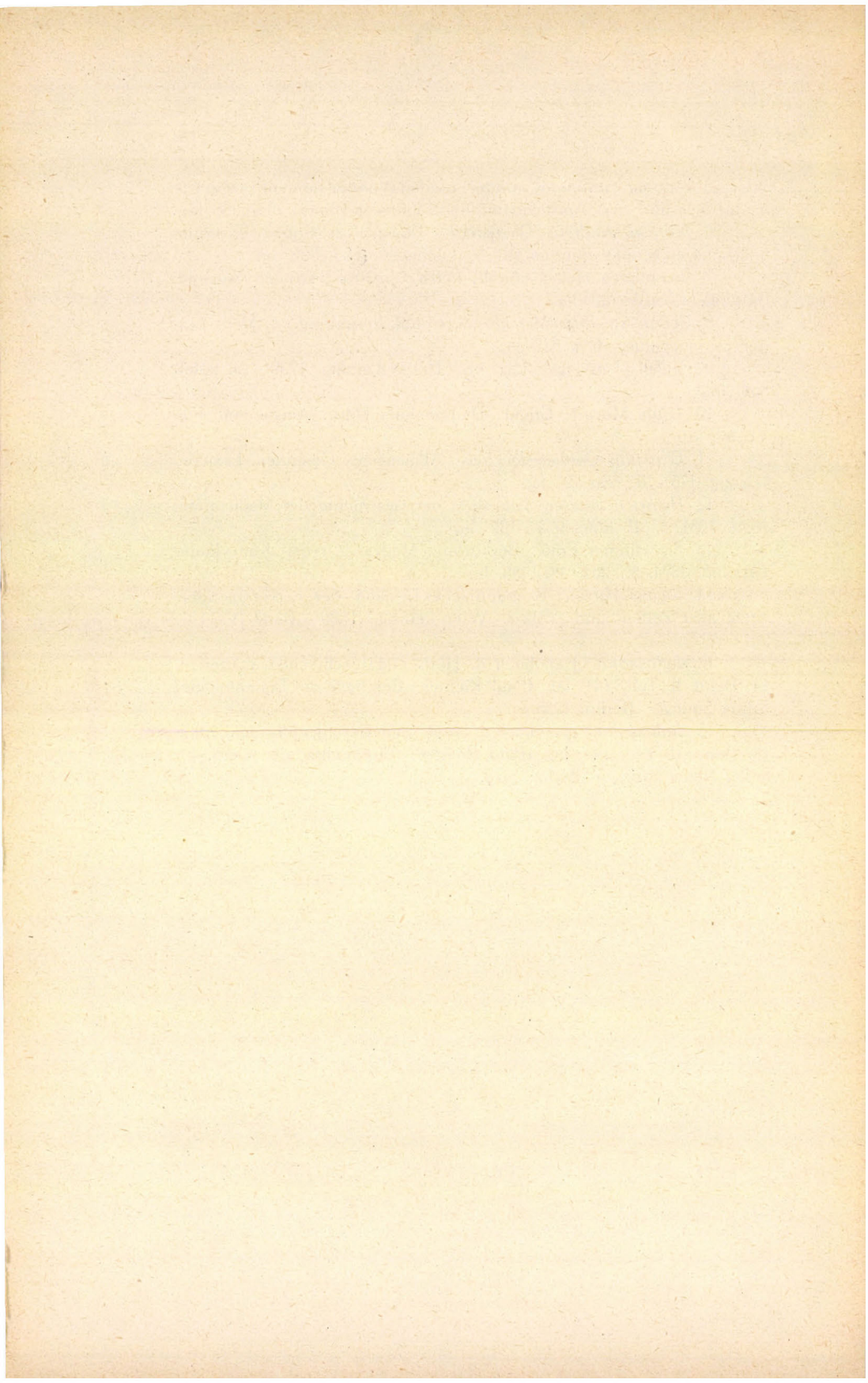
1. *Otto Brunfelsius*, Professor Medicus: *Novi Herbarii Tomus II. Argentorati apud Joannem Schottum*, 1531. appendixében a 32—43. lapon. *Herbarium vivae eicones*, 1530, Argentoratum. *Onomasticon Medicinae*, 1534.

2. *Lodovico Dolce*: *Giornale delle Historie de Mondo*. Venetia, 1572.

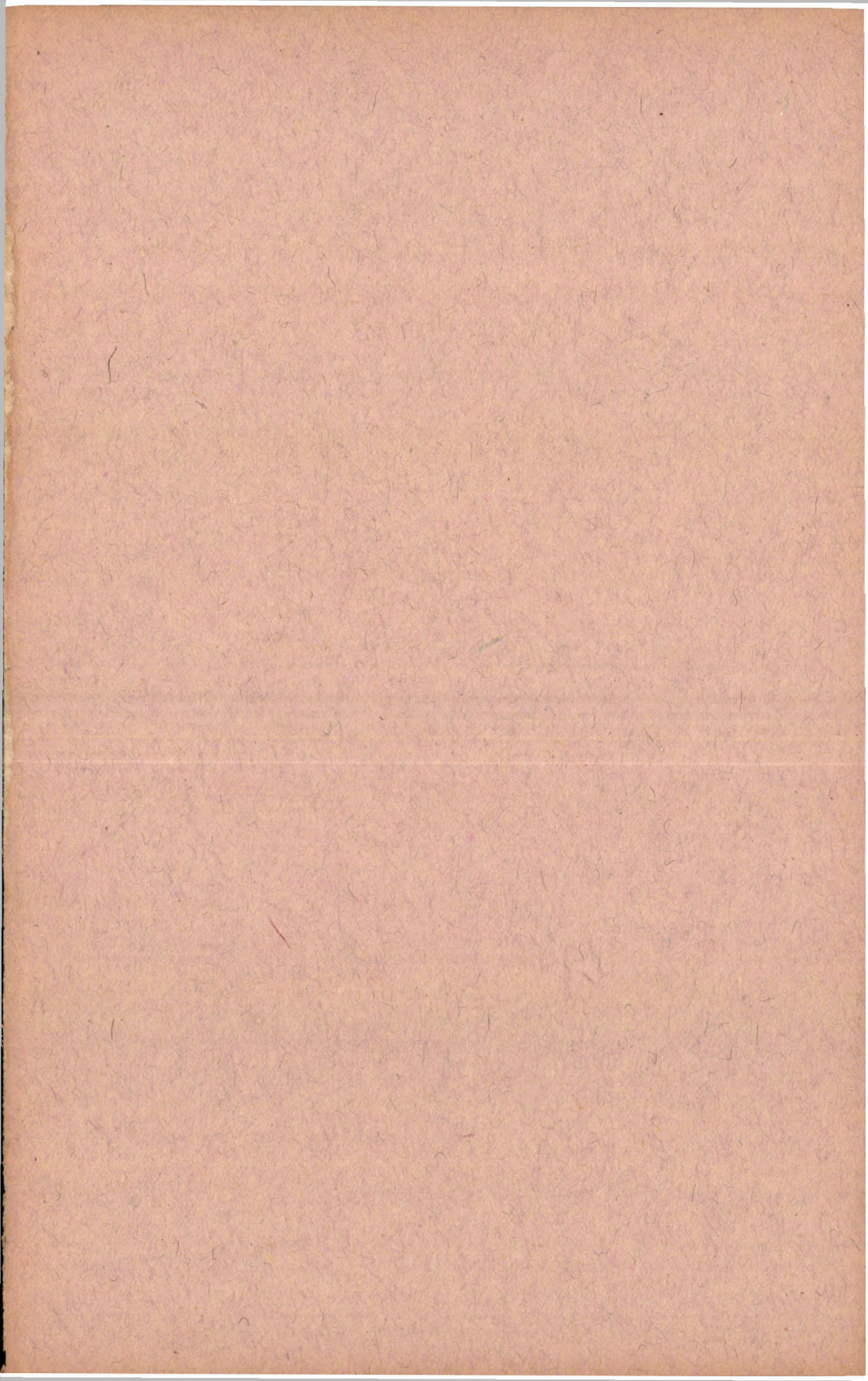
3. *Marco Guazzo*: *Chronica degli huomini illustri*. In Venetia, appresso Francesco Bindoni. MDLIII. 389. lap.

4. Hafenreffer: *απνοδοχειον αιλοδεριμον* Cutis affectus omnes 1630.

5. *Joannis Antonides vander Linden* (Vander Linden) : De scriptis medicis libri duo. Amstelodami, apud Joannem Blanv, 1637, 288. lap.
6. *Joannes Andreas Quenstedt* : Dialogus de Patriis illustrium doctrinae et scriptis virorum stb Wittebergae, 1651, 336. lap.
7. *Bibliotheca medici eruditi, Petro a Castro* Bayonate Auctore. Patavii, MDCLIV. 30. lap.
8. *Georg Abraham Mercklinus* reipubl. Norimberg . . . Med : Lindenius renovatus, 1684. 632. lap.
9. *Zedler* : Universal Lexicon. Halle—Leipzig, 1739. 19. kötöt, 854. lap.
10. *Louis Moreri* : Grand Dictionnaire. 1740. Amsterdam. Fol. VI. 90. lap.
11. *Christian Gottlieb Joecher* : Allgemeines Gelehrten Lexicon. Leipzig. 1751. III. rész. 91. lap.
12. *Heinrich Haeser* : Lehrbuch der Geschichte der Medicin stb. Jena. 1881. 8°. II. kötöt 9. és 132. lap.
13. *Schwimmer Ernő* : Bőrkörtan, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. 1874. 8°. 264, 481, 488. lap.
14. *August Hirsch* : Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Wien-Leipzig, 1886., Band IV. 111. lap.
15. *Jadassohn* : Handbuch d. Haut- und Geschlechtskrankheiten. 14. Band, II. Teil, 141. lap. (*Paul Richter* : Geschichte der Dermatologie) Julius Springer, Berlin, 1928.
15. *Jadassohn* : Handbuch d. Haut- und Geschlechtskrankheiten. 14. Band, II. Teil, 141. lap. (*Paul Richter* : Geschichte der Dermatologie) Julius Springer, Berlin, 1928.

KERTÉSZ
NYOMDA
KARCAG.
TELEFON:
26.